

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

В.П.Ємельянов

ЗЛОЧИНИ
ТЕРОРИСТИЧНОЇ
СПРЯМОВАНОСТІ

ХАРКІВ
"РУБІКОН"
1997

ББК 67.99(4УКР)8

Є60

УДК 343.6

**РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ
ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Рецензенти:

член – кореспондент Академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор, директор Науково – дослід-
ного інституту вивчення проблем злочинності *В.І. Борисов*.

член – кореспондент Академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор Національної юридичної
академії України імені Ярослава Мудрого *І.М. Даньшин*

Ємельянов В.П.

Є60 Злочини терористичної спрямованості. —
Х.: "Рубікон", 1997. — 160 с.
ISBN 966-7152-07-03.

У монографії з огляду на переміни, що відбулися в нашо-
му суспільстві, розкрито поняття, сутність, зміст і ознаки теро-
ризму та злочинів терористичної спрямованості, наведено їх
класифікацію за особливостями конструкції складів злочинів.
Проведено відмежування поняття "тероризм" від суміжних за-
гальносоціальних ("терор", "війна", "агресія", "геноцид" тощо)
і загальнокримінальних ("диверсія", "посягання на життя дер-
жавного діяча", "бандитизм", "захоплення заручників" тощо)
понять. Розглядувані проблеми досліджуються на підставі ана-
лізу кримінального законодавства України, Російської Феде-
рації, а також міжнародних конвенцій.

Для наукових і практичних працівників, аспірантів і сту-
дентів вищих юридичних закладів освіти.

ББК 67.99(4УКР)8

ISBN 966-7152-07-03

© В.П.Ємельянов, 1997

© "Рубікон", підготовка,
оформлення, 1997

Тероризм, терористи, терористична діяльність... — ці слова майже щодня з'являються в засобах масової інформації, збуджують увагу наших громадян, породжують неспокій та стурбованість щодо свого теперішнього та майбутнього. Явище, за яким ми нещодавно стежили як сторонні спостерігачі крізь залізну завісу непорушного радянського кордону, раптом стало реальністю і для нас. Воістину в нашому житті все має свою ціну. Звільнившись від політичних пут командно-адміністративної системи, наше суспільство одержало натомість незбалансовану економіку, падіння життєвого рівня більшості населення, непевність у завтрашньому дні і як наслідок — зростання злочинності, особливо організованої, та появу нових, невідомих раніше злочинів. За цих умов певна частина наших громадян сприйняла одержану політичну свободу як всездозволеність, не обмежену ніякими законами та моральними принципами.

Досвід світової історії показує, що будь-якому перехідному періоду суспільства від однієї суспільно-політичної формації до іншої притаманні всілякі соціальні катаклізми і поява нових форм та видів злочинних діянь. Такі ж явища супроводжували перехід від феодалізму до капіталізму та період диктатури пролетаріату після Жовтневого перевороту 1917 року; щось подібне спостерігається і в наші часи.

Проте з досвіду тієї ж історії відомо, що кожна нова влада одним із пріоритетних напрямків своєї діяльності поряд з економічними і соціальними реформами вбачає захист суспільства від злочинних посягань на його

суспільно — економічні, політичні, моральні засади, на його громадян та створені ними об'єднання, прагнучи до щонайшвидшого досягнення стабільності в усіх сферах суспільної життєдіяльності.

Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України¹ одним із пріоритетних напрямків діяльності нової суверенної держави стала боротьба зі злочинністю в усіх її проявах (як загальновідомих, так і таких, що виникали в ході перемін), розробка комплексних заходів щодо припинення та попередження злочинних діянь. Починаючи з 1992 року ведеться активне опрацювання проектів Кримінального, Кримінально — процесуального, Кримінально — виконавчого кодексів України, разом з тим удосконалюється чинне законодавство. Важливим етапом у справі організації єдиного потужного фронту наступу на злочинність стало прийняття Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996 — 2000 роки, затвердженої Указом Президента України від 17 вересня 1996 року за № 837/96.

У п. 71 цієї Програми вказано на необхідність розробки заходів по боротьбі зі злочинністю терористичної спрямованості.

Поява поняття — "злочинність терористичної спрямованості" — потребує від учених — криміналістів серйозних досліджень з метою визначення його змісту, виявлення співвідношень між ним і таким поняттям, як "тероризм", вироблення чітких критеріїв розмежування їх між собою та з іншими суміжними поняттями.

Необхідність проведення досліджень у такому напрямку викликана і тією обставиною, що в проекті нового Кримінального кодексу України, який підготувала робоча група Кабінету Міністрів України, "тероризм" передбачається як самостійний склад злочину поряд з такими, наприклад, складами, як захоплення заложників, викрадення чи захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського або річкового судна, посягання на життя представника іноземної держави і т. ін., котрі за міжнародними стандартами традиційно розглядаються як різновид тероризму.

З огляду на викладене постає питання про доцільність уведення до кримінального закону спеціальної норми щодо тероризму і відповідно щодо критеріїв відмежування тероризму як самостійного складу (власне тероризму) від суміжних складів, які визначають разом із ним поняття тероризму в широкому розумінні, котре звичайно міститься в міжнародних документах, а також щодо критеріїв відмежування тероризму в широкому розумінні від злочинів терористичної спрямованості.

Не дивлячись на складність досліджень у зазначених напрямках, неминуча поява і додаткових труднощів, зумовлених такими чинниками:

По — перше, тероризм як явище досліджувався в різних аспектах — філософському, політичному, психологічному, правовому та ін. І кожний дослідник розглядав це явище під своїм кутом зору, даючи поняттю "тероризм" особисту інтерпретацію. "Тероризм, — зауважують О.В.Змієвський та В.Є.Тарабрін, — явище надто складне, динамічне і багатопланове. Окрім правових він порушує низку інших проблем — психологічних, історичних, технологічних тощо. Не випадково міжнародному товариству так і не вдалося виробити загальноприйнятне юридичне визначення тероризму, хоча сутнісне наповнення цього феномену всім зрозуміле. Тут присутні і протизаконне насильство з використанням, як правило, зброї, і прагнення залякати широкі верстви населення, і невинні жертви, а стосовно терористичних актів поза межами державного кордону — міжнародний елемент".²

Але саме та обставина, що зазначене явище "усім зрозуміле" і ним відповідно займались не тільки і не стільки юристи, а в основному філософи, історики, соціологи, психологи, політики, журналісти, призвела до того, що в літературі запанувало не правове, а буденне розуміння цього явища. На жаль, таке розуміння інколи переносилось і в міжнародні документи, не кажучи вже про вітчизняні літературні джерела, в котрих, нехтуючи правовими рамками, із заavidною легкістю, з одного боку, відносять до тероризму і бандитизм, і вбивства на

замовлення, і будь — які політичні вбивства, і хуліганство, і змову з метою захоплення влади, і військові заколоти, і вуличні беспорядки, і пограбування банків та крамниць, і заподіяння тілесних ушкоджень, і багато іншого, що тільки можна пов'язати з насильством³; з іншого боку — явно терористичні акти поряд з корупційними діяннями та зазначеними злочинними посяганнями відносять до різновиду бандитизму.⁴

По — друге, на розробку поняття тероризму неабиякий вплив справляють "нашарування багатьох років політико — ідеологічного протистояння"⁵ двох суспільно — політичних систем, коли під тероризмом, терористичною діяльністю і т. ін. часто розумілись, з одного боку, комуністичний та національно — визвольний рух, а з іншого — підривна діяльність імперіалістичних держав та їх спецслужб.

Таким чином, при розробці поняття тероризму слід прагнути, щоб, по — перше, його визначення не давало приводу для політичних спекуляцій і, по — друге, було формально окресленим такими конкретними правовими ознаками, котрі не давали б змоги легко маніпулювати цим поняттям і довільно використовувати його.

Однією з типових довільних маніпуляцій є ототожнення понять "тероризм" і "терор", що нерідко призводить до зовсім необгрунтованих, суперечливих, а подекуди і просто курйозних суджень. Незважаючи на словесну співзвучність цих понять, вони визначають зовсім різні явища дійсності, а схожості між ними, мабуть, не більше, ніж між такими поняттями (вибачайте за вільність), як "дім" і "домовий", "економіка" та "економка", "канал" і "каналізація", "руїна" і "руйнування". Тому дослідження поняття "тероризм" слід починати з усвідомлення поняття "терор" та чіткого розмежування між ними.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "ТЕРОР" І "ТЕРОРИЗМ"

Оскільки поняття "терор" і "тероризм" за своїм змістом передають певні ступені та масштаби насильницьких діянь, досить часто і в літературі, і в офіційних документах ними користуються як взаємозамінними поняттями, тобто як словами-синонімами. В одних випадках це проходить "безболісно", тому що не задіває ніяких принципових аспектів, в інших — навпаки, вільне поводження з цими термінами породжує невирішувані протиріччя на рівні безвиході. З огляду на це виникає нагальна потреба в більш уважному вивченні зазначених термінів з позиції не тільки їх походження, але й з'ясування сутності та значущості тих реальних явищ дійсності, котрі ними означаються.

Термін "терор" у перекладі з латинської (*terror*) означає страх, жах, проте появу його як поняття, що характеризує конкретні явища, звичайно пов'язують з яacobінською диктатурою, запровадженою у Франції 31 травня — 2 червня 1793 року. Хоча, власне, самі ті процеси та явища, котрі іменують тепер цим поняттям, періодично виникали протягом усієї історії людства.

У словнику іноземних слів "терор" визначається як політика залякування, придушування політичних противників насильницькими заходами".¹

У словнику російської мови С.І.Ожегова "терор" визначається як фізичне насильство, аж до фізичного знищення, щодо політичних противників.²

Здається, що перше визначення точніше і повніше передає суть самого явища, бо, як свідчить історичний досвід, одним лише фізичним насильством суть терору далеко не вичерпується, що дало змогу дослідникам цієї проблеми провести розмежування терору, наприклад, на "фізичний і духовний".³

Терор звичайно пов'язують з діяльністю державної влади в певні періоди існування держави, проте це не означає, що крім державної влади ніякі інші сили не в змозі насаджувати повсюдний терор, викликаючи страх і жах не тільки в політичних противників, а практично в усіх і кожного.

Отже, терор може бути як державний, так і недержавний.

Державний терор пов'язують з особливо репресивною, жорстокою діяльністю державної влади стосовно своїх політичних противників як усередині країни, так і поза її межами, тому державний терор можна поділити на внутрішній і зовнішній.

Зовнішній терор асоціюється з агресивною або колоніальною політикою держави з метою загарбання чужих територій, пограбування національних багатств поневолених народів, зневажання елементарних прав людини.

До конкретних прикладів зовнішнього терору належать існування монголо-татарського ярма на Русі, дії фашистської Німеччини на окупованих територіях, діяльність колоніальних властей.

"Історія кожної колонії, — зауважує П.І.Гришаєв, — це історія збройного терору і насильства колонізаторів... У будь-якій колонії та на будь-якій залежній території армія, поліція та жандармерія перебувають у стані бойової готовності не тільки під час завойовування даної колонії або придушування національно-визвольного руху, але й у "мирні", "спокійні" періоди розвитку".⁴

Внутрішній державний терор залежно від специфіки його прояву можна поділити на судовий і позасудовий.

Судовий терор виявляється головним чином у кримінальному переслідуванні політичних противників і масштабах застосування до них смертної кари.

Найпоказовішим у цьому плані є період середньовіччя. У Росії тих часів судовий терор проявився у внутрішній політиці Івана Грозного періоду опричнини. Дослідники того періоду інакше і не називають його як "опричний терор"⁵, бо "лояльність каральної діяльності була на Русі традиційною і деформувалась лише в опричний період"⁶, який зветься в науці аномальним, коли принцип винності при визначенні покарання не дотримувався або фальсифікувався; розвивалась об'єктивна думка, притягувались до відповідальності невинні родичі, а каральні заходи набули фантастичного характеру.⁷

Разом із тим слід, заради справедливості, зауважити, що терор опричнини все ж не піддається ніякому порівнянню із судовим терором середньовічної Європи, де масштаби страт були більш вражаючими, ніж в опричній Росії".⁸

Позасудовий державний терор почався в Росії услід за опричиною в період "смути" на початку XVII сторіччя і виявлявся військовим придушенням як політичних противників, так і осіб, надто віддалено причетних до політичної боротьби або взагалі непричетних. Спалах позасудового терору випадає на періоди протиборства армії Бориса Годунова з армією Лжедмитрія I та військ В.Шуйського з військами І.Болотнікова. Історія засвідчує, що в ті часи терор отримав відверту свободу. Московські воеводи після боїв з армією Самозванця (Лжедмитрія I) і повстанці, які до неї приєдналися, "рубали, вішали і стріляли не розбираючись", виявляючи нечувану жорстокість. Після перемоги В.Шуйського над військами І.Болотнікова третина державної території зазнала остаточного нищення.⁹

Згідно з характеристикою В.О.Рогова "смутні часи" зруйнували усталені уявлення щодо кари та кримінального покарання як категорій, які виходять від центральної влади. І тепер у понятті терору не було чіткості

розуміння злочинного, а отже, і кари. Розуміння права та закону було цілковито зруйновано, для всіх соціальних верств і навіть для самої державної влади уже не існувало ніякої різниці між кримінальним покаранням і відвертим пограбуванням.¹⁰

До позасудового державного терору військового характеру звичайно вдаються з метою придушення будь-якої збройної опозиції та інших народних заворушень, оскільки він супроводжується каральними операціями як щодо переможених та полонених бунтарів, заколотників, так і проти співчуваючих цьому руху громадян. Ще К. Маркс, аналізуючи хід французької буржуазно-демократичної революції 1848 — 1851 років, писав, що після повстання паризького пролетаріату в червні 1848 року "понад трьох тисяч повстанців було вбито, п'ятнадцять тисяч заслано без суду".¹¹ З іншого боку, в Постанові РНК РРФСР від 5 вересня 1918 року "Про червоний терор" прямо вказувалось, що "за даної ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою потребою" і що "підлягають розстрілу всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов, заколотів".¹² Тому "розстріли без суду і слідства, інколи навіть не за злочини, а за класовими ознаками"¹³ були тоді звичайними явищами.

Позасудовий державний терор військового характеру особливо властивий внутрішній політиці фашистських диктатур, в умовах яких він змикається ще й з поліцейським та ідеологічним терором. Достатньо чітко взаємозв'язок зазначених видів внутрідержавного терору показав французький дослідник Ж. Деларю на прикладі гітлерівського фашизму в книзі "Історія гестапо", зокрема в таких рядках: "У перші ж дні приходу нацистів до влади на Німеччину обрушився шквал терору. Він набув двоякої форми жорстоких та кривавих розправ під час хвилювань, вуличних страйків і потайком завданих ударів у вигляді безлічі незаконних таємних арештів... Запровадження в життя надзвичайних законів ставило німецьких громадян у

повну залежність від нацистського поліцейського свавілля. У будь-якій ситуації поліцаї могли діяти на свій розсуд...

...Німеччина жила в атмосфері терору, розв'язаного нацистами, які обрушили на населення потоки своєї пропаганди — пропаганди всепроникної, що супроводжує кожний крок простих людей і кожную хвилину їх існування".¹⁴

Наступні фашистські диктатури, хоча і не досягли розмаху, подібного гітлерівському фашизму, проте "школа" цілком упізнавана.

Установлення фашистської диктатури "чорних полковників" у Греції (21 квітня 1967 року) призвело до масового терору в країні. Тільки протягом одного року було ув'язнено 60 тисяч чоловік, багато кого з них убито; споруджено концентраційні табори на островах Юра та Лерос.¹⁵

Міжнародна комісія з розслідування злочинів військової хунти в Чилі з'ясувала, що з першого дня захоплення влади (11 вересня 1973 року) хунта здійснила безпідставні масові арешти з метою придушення політичних противників і створення умов непевності та страху. Офіційні документи та свідчення експертів показали, що майже 30 тисяч чилійських громадян було вбито без суду та попереднього слідства.¹⁶

Крім того, внутрідержавний поліцейський терор може здійснюватись і без терору військового характеру в цілком мирних і "благополучних" умовах існування держави. Така ситуація склалася в радянській державі періоду тотального посилення сталінських репресій. До того ж особливість сталінського поліцейського терору полягала в тому, що він поставив собі на службу і судові органи, за допомогою яких перед лицем своїх громадян та світової спільноти намагався узаконити своє беззаконня.

На відміну від сталінського, гітлерівський поліцейський терор не мав потреби в підтримці судовим терором, бо йому цілком достатньо було тандема з військовим терором; однак уже чилійська хунта змушена була

"призвати на допомогу" і судові органи, зрозуміло, попередньо повністю підкоривши їх собі. Так, у роботі, присвяченій вивченню режиму чилійської хунти, П.І.Гришаєв і С.А.Чибіряєв зауважили: "Злочини хунти та її посіпак, кривавий розгул вояччини набули таких розмірів, що навіть деякі її покровителі, які потирали руки після перевороту, були шоковані і поспішили порадити Піночету огорнути терор покровом законності. Саме після цього хунта заговорила про майбутні "суди", "розслідування, після проведення яких начебто жертвам терору, котрі залишилися в живих, будуть пред'явлені конкретні обвинувачення".¹⁷

У тоталітарних державах, особливо фашистських, поліцейський терор здійснюється разом з ідеологічним терором, спираючись на нього і підтримуючи його своїми засобами. Потужна нескінченна пропаганда, жорстка цензура намагаються витравити будь-яке інакомислення, щоб довести суспільство до такого стану, коли насаджувані ідеї не тільки не підлягають сумніву, але й трансформуючись в особистий світогляд людей, починають спонукати устремління більшості народу до єднання з натхненниками терору.¹⁸ А якщо попри все "вціліє" де-небудь інакший погляд на життя, то "зачистка" його здійснюється вже поліцейськими заходами під знаменами офіційної ідеології.

На зачатки подібної пов'язі терорів звертав увагу ще О.І.Герцен. У статті "Молода і стара Росія", присвяченій російським подіям після появи революційної прокламації Петра Заїчневського "Молода Росія" (1862 р.), він писав: "У Петербурзі терор, самий небезпечний і безглуздий з усіх, терор оторопілого боягузтва, терор не левовий, а телячий, — терор, в якому очманілому уряду, що не відає звідки небезпека, не знає ні своєї сили, ні своєї слабкості, і тому готовому битися даремно, допомагають суспільство, література, народ, прогрес і регрес...

"День" заборонено, "Сучасник" і "Російське слово" заборонено, недільні школи закрито, шахматний клуб

заперто, читальні зали заперті, гроші, призначені бідним студентам, відібрано, друкарні віддано під подвійний нагляд, два міністри і III відділення зобов'язані давати дозвіл на читання публічних лекцій, безперестанні арешти...¹⁹

В інших своїх працях О.І.Герцен також емоційно виказує: "Терор не припиняється; безперервні арешти, премії донощикам... усі потворності страху, нічим не стримуваного",²⁰ "поліцейське оскаженіння досягло жахливих розмірів".²¹

Певна річ, розміри "поліцейського оскаженіння" явно перебільшені великим демократом, і взагалі виникає сумнів щодо того, а чи були згадувані О.І.Герценом події терором у власному розумінні цього слова або ж це не що інше, як адекватне чи неадекватне реагування влади на раптово виниклу нестандартну ситуацію; і тоді вже можна говорити хіба що лише про тривіальне "закручування гайок" на якійсь ділянці суспільного життя або про репресії, та докладніше про це йдеться далі, при розгляді питань відмежування терору від суміжних понять.

Ідеологічний терор окрім прямого переслідування інакомислення може виявлятися і в більш м'яких, завуальованих формах, як висування за класовими ознаками або "заборона на професію". Так, 21 березня 1947 року президент США Трумен підписав сумно відомий виконавчий наказ № 9835 щодо перевірки на лояльність державних службовців. Згідно з наказом перевірці підлягало майже 2 млн 300 тис. державних службовців, що, природно, створило умови терору та загального страху.²²

Як особливий вид позасудового внутрідержавного терору, очевидно, можна виділити адміністративний терор, за допомогою якого в країнах соціалізму вносились кардинальні корективи в хід економічного розвитку суспільства. Відміна приватної власності, націоналізація всього виробництва, анулювання досягнень НЕПу, примусова колективізація селянських господарств, ліквідація заможних хазяїв як класу, проведен-

ня сільськогосподарських робіт невідповідно до законів природи, а згідно з партійними директивами — приблизний перелік важелів впливу на економіку представників радянської влади при "керівний і спрямовуючий ролі" комуністичної партії. Навіть Гітлер, маючи під рукою не менш могутній військово-адміністративний апарат, не осмілювався зазіхнути на економічні засади суспільства. Зразу ж після приходу до влади, виступаючи 6 липня 1933 року на зборах імперських намісників (рейхсштатгальтерів), багато хто з яких мали за мету впроваджувати політичні зміни і в сферу економіки, він заявив: "Революція не може бути перманентним станом. Потік революції слід направляти в спокійне русло еволюції... особливо важливо підтримувати порядок в економічному апараті... тому що економіка є живим організмом, котрий не можна реформувати з одного маху. Вона ґрунтується на первинних законах, що глибоко укорінились у людській природі".²³

Адміністративний терор може виявлятися і в надмірному посилюванні чиновницько-бюрократичного апарату, зосередженні в нього значних повноважень дозвільного характеру та функцій, пов'язаних з тлумаченням законів. Таке становище спричиняється недосконалою законодавчою базою, суперечливістю законодавчих актів, що приймаються вищими органами державної влади, президентських указів, урядових постанов. За таких умов кожний громадянин відчувається залежним від чиновницького свавілля, зазнає страху і непевності у завтрашньому дні, бо будь-якої миті його цілком законна діяльність може наразитися на гоніння або взагалі звестися нанівець.

Поки що нами розглядався лише державний терор, проте суб'єктом терору може бути не тільки держава, державна влада як суспільно-політичний інститут, але й могутнє позадержавне утворення або сильна опозиція, що вдалася до відвертого воєнного конфлікту з державною владою і прагне сама стати до керма держави.

Достатньо згадати таке позадержавне утворення (проте певною мірою воно має статус наддержавного), як католицька церква, в зв'язку з її інквізиційною діяльністю. Адже інквізиція розуміється не тільки як певний період в історії католицизму, але й, переважно, як система самостійних, незалежних від держави каральних органів, спрямованих на боротьбу з будь-яким релігійним і нерелігійним інакомисленням за допомогою надзвичайної жорстокості та тотального терору. Саме цим останнім значенням і визначається поняття "інквізиція" в тлумачних словниках.

Так, енциклопедичний словник дає таке визначення: "Інквізиція (від. лат. *inquisitio* — розшук), у католицькій церкві в 13 — 19 сторіччях судово — поліцейська установа для боротьби з єресями".²⁴

У словнику іноземних слів зазначається: "Інквізиція (лат. *inquisitio* — розслідування) —

1) судово — слідчий орган католицької церкви, створений в середньовіччя для боротьби з визвольним рухом, атеїзмом, вільнодумством, єресями, для переслідування противників папської влади; інквізиція широко практикувала шпигунство, доноси, катування, страти, проіснувала до початку 19 сторіччя;

2) жорстоке катування, витончене знущання".²⁵

С.І.Ожегов у словнику російської мови дає також два тлумачення цього слова: у прямому розумінні як "слідчий і карний орган католицької церкви, з крайньою жорстокістю переслідувань противників церкви та в переносному — як "знущання, катування, тортури".²⁶

У Росії теж переслідувалось єретицтво як злочинне діяння, проте, за справедливим зауваженням В.О.Рогова, "масштаби жертв були лише жалюгідною подобою європейського терору щодо релігійного інакомислення"²⁷ і "до інквізиційного терору такі дії навряд чи «дотягнуть»".²⁸

Стосовно протиборства опозиції і державної влади у відкритому воєнному конфлікті, то, приміром, у Росії така ситуація виникла за часів "смути" на початку XVII

сторіччя, коли до того ж влада і опозиція не один раз мінялись ролями, супроводжуючи свою боротьбу обопільним терором.

Висвітлюючи період боротьби урядових військ Б.Годунова з армією Лжедмитрія I, В.О.Рогов сповіщає: "Лічені дні показний лібералізм армії Самозванця відповідав інтересам зміцнення ідеї про добродесного державця. Невдовзі його війська стали на шлях терору, не менш жорстокого, ніж у таборі урядовому".²⁹

Обопільний терор завжди притаманний періодам повстань рабів, селянських заворушень, громадянських воєн. Так, згадувана постанова РНК РСФРР від 5 вересня 1918 року "Про червоний терор" була кроком — відповіддю влади на "білий терор" опозиційних сил, здатних організувати опір у формі відкритої збройної боротьби за владу, що супроводжувалось масовим терором не тільки щодо прямих політичних противників, але й стосовно до цивільного населення.

Таким чином, поняття "терор" уособлює собою акції масового фізичного, психологічного, ідеологічного насильства, що здійснюється суспільно — політичними структурами, які володіють необмеженою владою над соціальним контингентом, котрий знаходиться в їх полі діяльності.

Для терору характерною рисою виступає саме масовість насильства, тобто попадання під його діяння безмежно великої кількості осіб з реальною можливістю поширення цього діяння на ще більш невизначено велику кількість осіб.

Терор здійснюється суб'єктами з необмеженою владою, ніхто і ніщо не в змозі зупинити терор над контрольованим ними соціальним контингентом, крім самих суб'єктів терору.

Терор безликий і неперебірливий, він підминає не тільки політичних противників, але й такою ж мірою безліч випадкових людей, прагнучи в такий спосіб досягти покори з боку всієї маси соціального контингенту.

Наведені найзагальніші ознаки терору дають змогу відмежувати його від суміжних понять.

Найближчими до терору поняттями є такі, як "війна", "агресія", "геноцид".

Війна визначається в тлумачних словниках як збройна боротьба між державами³⁰ або як суспільне явище у вигляді продовження політики насильницькими засобами.³¹

Війна, як і терор, стоїть на насильстві. Проте насильство до насильства не приходить. Терор може супроводжувати війну, особливо загарбницьку, агресивну, але війна може вестися і без політики терору.

Війна без терору відрізняється від війни з терором тим, що в конфлікті першого роду задіяні тільки воюючі армії і лише на збройні сили ворога спрямовані всі насильницькі діяння; при цьому дотримуються правил ведення війни стосовно поранених, військовополонених, медичного персоналу і не допускаються насильств проти мирного населення. Та як тільки узаконені угодою між сторонами чи міжнародними конвенціями правила ведення війни починають порушуватися і якась із воюючих сторін вдається до насильства щодо поранених, військовополонених, мирних жителів і т. ін., то вона одночасно стає і суб'єктом терору.

Історія знає чимало прикладів війн обох родів, та прогресивне людство завжди прагнуло до вироблення таких правил ведення війн, котрі виключали б будь-яке насильство, не пов'язане з бойовими діями армій.³²

Поняття "агресія" звичайно асоціюється з поняттям "війна" і характеризує дії тієї з воюючих сторін, котра першою застосувала силу, тобто збройний напад,³³ тому все наведене щодо відмінності терору від війни стосується і відмежування терору від агресії.

Агресія також може супроводжуватись терором щодо населення захоплених територій, військовополонених тощо (найчастіше так і буває, коли ведеться загарбницька війна), та історія знає агресії і без терору. Так, у 1939 році Радянський Союз розпочав війну проти Фінляндії. Ліга націй розцінила це як акт агресії і в грудні 1939 року прийняла рішення про виключення СРСР із Ліги націй. Хоча дії радянської сторони були

зумовлені не загарбницькими цілями, а виключно військово — стратегічними міркуваннями, заперечувати кваліфікацію з позиції букви міжнародного права дуже важко. Проте в той же час навряд чи можна звинуватити Радянський Союз у тому, що він не обмежувався воєнними діями проти армії противника і допускав терор щодо населення, котре безпосередньо не брало участі в конфлікті.

Таким чином, війна, агресія — це дії, спрямовані проти збройних сил противника, тих сил, що здатні чинити більш або менш рівновеликий опір; терор же спрямовується проти тієї маси людей, котра не в змозі чинити скільки — небудь рівноцінний опір і тому приречена бути жертвою терору. Тобто фігурально висловлюючись, війна спрямована проти рівних, терор — проти безправних.

Поняття "геноцид" звичайно визначається як винищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними мотивами.³⁴ Як найвиразніші приклади геноциду наводяться дії фашизму проти слов'янського та єврейського населення в часи Другої світової війни, а також дії Пол Поти проти кампучійського народу. За об'єктивними ознаками геноцид змикається з терором, виступаючи як крайня форма його прояву. Однак мета, яку переслідують натхненники терору та натхненники геноциду, не зовсім однакова. При геноциді винищення населення є самоціллю цих діянь, тобто тим кінцевим результатом, заради досягнення якого спрямовується насильство. При терорі, що виявляється фізичним насильством над людьми, винищення якоїсь частини політичних противників є не самоціллю, а засобом досягнення іншої, важливішої мети — призвати до покори решту політичних противників та всіх інших громадян.

Разом з тим геноцид і за об'єктивними ознаками може набувати форм, явно не схожих на відкрите насильство та створення обстановки страху. Окрім прямого грубого фізичного насильства він може виявлятися і в умисному створенні життєвих умов, розрахо-

ваних на повне або часткове фізичне знищення якихось груп населення, або у прийнятті заходів щодо запобігання дітонародженню в їх середовищі (біологічний геноцид).³⁵

Поняття "терор", "війна", "агресія", "геноцид" відбивають хоча й не тотожні за суттю суспільні явища, та все ж однорівневі за своїм значенням.

Інакше зіставляються поняття "терор" і "репресія". Поняття "репресія" визначається як "каральні заходи, покарання"³⁶, "покарання, каральний захід, який застосовують державні органи"³⁷, або як синонім поняття "покарання",³⁸ а покарання, в свою чергу, як "державний примус, що застосовується до винного у вчиненні злочину",³⁹ тобто репресія і терор належать до цілком різних рівнів в ієрархії суспільних подій з настанням абсолютно непорівнянних наслідків.

Порівнюючи зазначені поняття відносно дій Російської держави XV–XVII сторіч, В.О.Рогов зауважує: "Маючи елементи примусу та кари, кримінальне покарання має спільні риси з репресією. Проте репресія — ширше поняття. Вона виходить поза нормовані рамки закону і може базуватися на адміністративному свавіллі влади, виправдовуватися винятковістю становища, виходити просто від владних повноважень монарха, не обмежених ніякими законами. Коли репресії набувають масового характеру і кількість жертв стає значною, мова може йти про політику терору. У Росії досліджуваного періоду терор відбувався за часів опричнини та смуги".⁴⁰

Отже, репресії можна розуміти, з одного боку, як призначуване покарання за конкретні діяння, а з іншого — як підсилення каральної політики держави на певному відрізку життя суспільства. Як каральна політика держави репресії мають деяку зовнішню схожість з політикою терору. Однак від терору репресії відрізняються, по — перше, масштабністю каральних заходів, а по — друге, вони мають конкретного "адресата" і персоналізовані залежно від форми і ступеня вини тих, хто зазнав репресій, і, по — третє, репресії реально обме-

жені чинним законодавством або ж (як надзвичайно винятковий випадок) волею монарха, не позбавленою здорового глузду, відсутності якого в монархів звичайно не спостерігається.

Так, описувані О.І.Герценом події у згадуваній статті "Молода і стара Росія" можна сміливо віднести до категорії підсилення каральної практики держави з метою припинення та попередження антидержавної діяльності, проте до терору ще явно далеко, та й сам О.І.Герцен, називаючи дії уряду "терором", з властивою йому образністю застерігає, що це все ж "терор не левовий, а телячий".⁴¹

Зовсім інший відтінок мають, наприклад, факти, що свідчать про діяльність радянської міліції по боротьбі з бандитизмом у період 1918 — 1921 років, коли у відповідь на бандитський безкрай були вжиті усі заходи і методи "червоного терору", що врешті-решт дали змогу приборкати і звести нанівець хвилю бандитизму. А методи та заходи зводились до позасудової фізичної розправи над усіма членами бандитських угруповань без особливого врахування вини та ступеня участі кожного.⁴²

З огляду на це зовсім безпідставними є твердження дослідників діяльності революційного народництва, немовби "народники" відповідали "червоним терором" на "білий терор" уряду.⁴³

Безумовно, "народництво" неминуче мусило спровокувати активізацію діяльності поліцейського апарату (бо в будь-якій державі антидержавна діяльність викликає подібні, а то й рішучіші заходи). Але як це співвідноситься з політикою терору?! Терору тут не було ні з боку уряду, ні з боку "народників".

На відміну від політики терору тут профілактичні поліцейські заходи були спрямовані проти конкретних осіб та організацій у зв'язку з їх конкретною антидержавною діяльністю в межах чинного (далеко не репресивного) законодавства і під контролем незалежної судової влади на засадах виборного судового органу — суду присяжних. Судові процеси проходили в умовах

гласності з дотриманням прав звинувачуваних на захист, і не такою вже рідкістю були виправдувальні вирoki та призначення заходів кримінально — правового впливу, котрі зі значною долею фантазії можна віднести до проявів якоїсь репресивної політики (помилування, звільнення на поруки, догана і т. ін.).

До того ж наведені дослідниками цифри стосовно політичних судових процесів, які відбувалися в Росії в зазначений період, геть спростовують версію щодо урядового терору.

Так, М.О.Троїцький, провівши, безумовно, фундаментальне дослідження судових процесів стосовно осіб, причетних до народницького руху, за період 1880 — 1891 років (тобто за 12 років), для обґрунтування думки щодо царського "терору" повідомляє такі статистичні показники⁴⁴.

За весь 12-річний період було розглянуто 120 кримінальних справ на 566 підсудних. Прості розрахунки показують, що середньорічний показник складав... аж 10 кримінальних справ при 47 підсудних на всю Росію, включаючи Україну, Кавказ і Польщу. Аналіз результатів розгляду цих справ дав змогу дійти таких висновків: до смертної кари за всі 12 років присуджено 27 осіб (тобто приблизно 2 особи за рік, або 4,77% від загальної кількості засуджених за цими справами), до того ж виправдано 29 осіб (5,12%), помилувано або засуджено з передачею на поруки 3 особи (0,53%), стосовно до 36 осіб (6,36%) застосовані санкції, по суті, адміністративного характеру (догана, розжалування в рядові, залишено підозрюваним, звільнено зі служби, арешт до двох місяців). Виходить, що з усіх 566 підсудних смертну кару присуджено кожному 21-му, зате кожного 8-го або виправдано, або він "відбувся легким переляком".

Зрозуміло, що ці показники не йдуть ні в яке порівняння з тим же сталінським чи гітлерівським терором, з терором опричників або з іншим терором середньовіччя, коли, наприклад, лише один німецький суддя міг присудити 15 тисяч смертних вироків.⁴⁵ А

наведені вище показники належать до особливої категорії справ — справ про особливо небезпечні злочини проти держави. Тому тут не приходиться говорити про терор, бо навіть поняття "репресія" може вживатися лише в першому значенні, а саме як міра покарання, застосована до винного у вчиненні злочину.

Не було та й не могло бути і "червоного терору" з боку "народників", і не тільки тому, що вище наведені масштаби (а судові процеси значною мірою є дзеркалом існуючих у суспільстві негативних факторів) не дають змоги зробити висновок про наявність насильницьких дій масового характеру, але й зважаючи на те, що народницький рух об'єктивно не досяг такого рівня, щоб стати суб'єктом терору, спроможним на рівних вступити у збройний конфлікт з офіційною владою. Крім того, більшість населення країни не відчувала і не могла відчувати особливої тривоги щодо свого існування, бо саме його "визволення" обстоювали "народники", посягаючи на життя конкретних державних діячів і прагнучи в такий спосіб домогтися відповідних поступок з боку державної влади.

"Народники", як і представники інших політичних партій, або просто "герої-одинаки", які роблять певний акцент у своїй революційній боротьбі на політичні вбивства, є не суб'єктами терористичних діянь або, користуючись сучасними кримінально-правовими категоріями, — суб'єктами злочинів терористичної спрямованості, тому що під власне тероризм (тобто тероризм у вузькому значенні слова) з урахуванням усіх об'єктивних і суб'єктивних ознак цього діяння підпадає незначна частина вчинених зазначеними суб'єктами актів терористичного спрямування. Та це вже зовсім інший, нижчий рівень в ієрархії суспільних подій, які не йдуть у порівняння з терором. Спорідненими ж поняттями для рівня злочинів терористичної спрямованості є такі поняття, як "тероризм", "насильницькі злочини", "злочини міжнародного характеру" та інші кримінально-правові інститути.

І самі родонаачальники терористичного руху в Росії свої дії, пов'язані з індивідуальними політичними вбивствами, не називали так помпезно — "терор", а називали все своїми іменами: "політичні вбивства", "самосуд", "терористична боротьба", "терористичний акт", "тероризм" і т. ін. Якщо ж десь заради красного слівця і з'являлось слово "терор", воно не несло ніякого додаткового змістового навантаження і асоціювалось з поняттями, що характеризують сутність тероризму. При цьому терористичній боротьбі вони надавали не головну, а допоміжну роль у революційному русі — як засобу піднесення революційного настрою мас.

Так, С.М.Степняк — Кравчинський, який здійснив 4 серпня 1878 року ударом кинджала вбивство шефа жандармів М.В.Мезенцова на Михайлівській площі в Петербурзі і зник з місця події, у своїй статті "Земля і воля", надрукованій як передова стаття в першому номері однойменного журналу в листопаді 1878 року, писав: "Якщо ми вдалися до кинджала, значить дійсно не залишилось інших засобів примусити поважати наші священні людські права. З тієї самої хвилини, як наша свобода і наша особистість будуть гарантовані від свавілля, ми безперечно припиняємо ту систему самосуду та самозахисту, до якої змушені звертатися тепер. Ми повинні пам'ятати, що не цим шляхом ми досягнемо звільнення народних мас. З боротьбою проти засад існуючих порядків тероризація не має нічого спільного. Проти класу може повстати тільки клас; зруйнувати систему може тільки сам народ".⁴⁶

Теоретик анархізму М.О.Бакунін у додатку до книги "Державність і анархія", виданій у Цюріху в 1873 році, зазначав: "... усякий бунт, яким би невдалим він не був, завжди корисний, проте поодиноких вибухів недостатньо. Треба підняти навкруги всі села. Що це можливо, свідчать нам величезні рухи народні під керівництвом Степана Разіна і Пугачова".⁴⁷

П.Н.Ткачов у статті "Тероризм як єдиний засіб морального та суспільного відродження Росії", надрукованій у вересні 1881 року в журналі "Набат", писав:

"...дезорганізувати та послабити урядову владу за існуючих умов політичного і суспільного життя Росії можливо лише одним способом: тероризуванням окремих особистостей, котрі втілюють у собі більшою чи меншою мірою урядову владу... Революційний тероризм, дезорганізуючи, послаблюючи і залякуючи урядову владу... тим самим сприяє вивільненню вірнопідданих з — під гноблення..., пробудженню в них... людського почуття".⁴⁸ Не тільки в теоретичних розробках, але й у практичній діяльності прибічники терористичного спрямування використовували однозначну термінологію. Досліджуючи діяльність "народної волі", С.С.Вовк наводить такий факт: "У 1877 — на початку 1878 року в гуртку «бунтарів» у Києві створилась група «міських терористів»".⁴⁹ Проте наведений та інші факти терористичної діяльності "народників" не перешкодили самому С.С.Вовку називати все це тероризмом, як, зрештою, й іншим дослідникам.

У статті одного із лідерів "народовольців" М.О.Морозова "Значення політичних убивств", надрукованій у березні 1879 року в "Листкові «Земля і воля»", взагалі відсутня яка — небудь терористична термінологія, а замах на життя державних діячів називаються політичними вбивствами. Зокрема, тут проголошується: "Політичне вбивство — це перш за все акт помсти. Тільки помстившись за понижених товаришів, революційна організація може прямо подивитись в очі своїм ворогам... Політичне вбивство — це єдиний засіб самозахисту за нинішніх умов і один з кращих агітаційних способів. Політичне вбивство — це найстрашніша зброя для наших ворогів, зброя, проти якої не допомагають їм ні різні армії, ні легіони шпигунів".⁵⁰

Правда, у брошурі М.О.Морозова "Терористична боротьба" (1880), переповненій такими поняттями, як "терористичний рух", "терористична боротьба", "терористична партія", "революціонери — терористи", "терористи" тощо, як синонім, мовби ненавмисне, проскочило і слово "терор". На закінчення автор так сформулював завдання, що постали перед революційними терористами:

"На Російських терористів покладаються надзвичайно важливі та серйозні завдання.

1. Вони повинні роз'яснити теоретично ідею терористичної боротьби, котру до цього часу кожний розумів по-своєму. Разом з проповіддю соціалізму необхідна широка проповідь цієї боротьби... Тільки тоді буде забезпечений для терористів приплив з населення свіжих сил, необхідних для наполегливої та тривалої боротьби.

2. Терористична партія повинна на практиці довести придатність засобів, котрі вона використовує задля своєї мети. Системою послідовного терору, що невблаганно карає уряд за кожне насильство над свободою, вона має домогтися остаточної його дезорганізації, деморалізації, ослаблення."⁵¹

Трохи пізніше "з легкої руки" О.І.Ульянова слово "терор" стало частіше сусідити з поняттями, що характеризують терористичну діяльність. Наприклад, у написаній О.І.Ульяновим Програмі терористичної фракції партії "Народна воля" є такі формулювання:

"... коли в інтелігенції було відібрано можливість мирної боротьби за свої ідеали і закрито доступ до всякої форми опозиційної діяльності, то вона змушена була удатися до форми боротьби, запропонованої урядом, тобто до терору.

Визнаючи головне значення терору як засобу вимушування уряду до поступок шляхом систематичної його дезорганізації, ми аніскільки не применшуємо й інших його корисних сторін... Тому ми вважаємо корисними не тільки терористичну боротьбу з центральним урядом, але й місцеві терористичні протести проти адміністративного гноблення.

З огляду на це сувора централізація терористичної справи нам здається зайвою і важко здійснюваною."⁵²

У наступних революціонерів, які були прибічниками терористичних методів боротьби (будь то прихильники народовольського руху, соціалісти-революціонери чи анархісти), слово "терор" також нерідко сусідить з терористичною термінологією. Та при вивченні цих

теоретичних праць не виникає сумнівів щодо того, про який саме "терор" йдеться і що вони мають на увазі тільки терористичні акти і нічого більше.

Зокрема, в редакційній статті "Терористичний елемент у нашій програмі", надрукованій у червні 1902 року в газеті "Революційна Росія", один із лідерів есерів В.М.Чернов за програмні моменти діяльності своєї партії визначив такі: "Ми за застосування в цілому ряді випадків терористичних засобів, але для нас терористичні засоби не є якась самодостатня система боротьби... Терористичні дії зовсім не мають бути певною замкненою усередині себе низкою актів, що втілює в собі всю безпосередню боротьбу з ворогом. Навпаки — для нас терористичні акти можуть бути лише частиною цієї боротьби... І як кожна частина вони мають зважати на ціле, мають переплітатись в одну цілісну систему з усіма іншими способами партизанського і масового, стихійного і доцільного натиску на уряд. Терор лише один із родів зброї, яку має в руках одна з частин нашої армії. У нашій боротьбі ми намагаємось привести до руху найрізноманітніші суспільні сили, і терористична боротьба не буде чимось таким, що витає поза інших видів революційної роботи і панує над ними."⁵³

В.І.Ленін також неодноразово в своїх працях звертався до проблем терору та тероризму і часом теж уживав поняття "терор" у різних значеннях, але при цьому обов'язково застерігав, який саме "терор" він має на увазі: "терор" як масове явище, як одну з воєнних дій революційних мас або "терор" як поодинокі політичні вбивства, як індивідуальні замаху; і в нього було діаметрально протилежне ставлення до цих видів "терору".

Однак пізніше наші дослідники перевернувши все "з ніг на голову" і змістивши всі акценти, стали вживати поняття "терор" на позначення усіх випадків насильницьких актів без аналізу та застережень, а тому одні вважають, що В.І.Ленін завжди був проти терору, а інші — що він ледь не головний терорист усіх часів і народів.

Так, І.І.Карпець у роботі "Злочини міжнародного характеру", що є, безперечно, значною розвідкою за темою дослідження, все ж зазначає: "Марксистсько-ленінська теорія завжди відкидала терор як спосіб досягнення політичних цілей. Відоме, наприклад, висловлювання юного В.І.Леніна щодо дій його старшого брата, який брав участь в замаху на царя і якого було засуджено до страти, про те, що «ми підемо іншим шляхом»".⁵⁴

Навпаки, О.В.Будницький у вступі до підготовленої ним книги "Історія тероризму в Росії в документах, біографіях, дослідженнях", безумовно, дуже змістовній і корисній за поданим фактичним матеріалом, стверджує: "Вплив терористичних ідей був надзвичайно великий в російському визвольницькому русі. Їх не цурались, всупереч розповсюдженій думці, не тільки есери та анархісти, але й соціал-демократи. Не засуджували, до певного часу, і ліберали. Ленін ще в статті "З чого почати?" підкреслював, що «принципово ми ніколи не відмовлялись і не можемо відмовитися від терору»".⁵⁵ Далі, навівши вирвані з контексту витяги з листа В.І.Леніна до Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті, написаного 16 жовтня 1905 року, О.В.Будницький докірливо "буркнув": "От тобі і «ми підемо іншим шляхом»!"⁵⁶ Цілком очевидно, що як перший, так і другий автори зробили підміну понять, а тому відповідно до законів формальної логіки прийшли до хибних висновків.

У статті "З чого починати?" В.І.Ленін дійсно наголошував на принципову неможливість відмовитися від терору, але тут же пояснював: від якого терору він не відмовляється, а який принципово не приймає. Висмикнувши з контексту фразу, О.В.Будницький перекрутив думку В.І.Леніна; яка в дійсності викладена так: "Принципово ми ніколи не відмовлялись і не можемо відмовитися від терору. Це одна з воєнних дій, що може бути цілком придатною і навіть необхідною у відомий момент битви, за відомого стану війська і за відомих умов. Та суть справи в тому, що терор виступає за теперішніх часів аж ніяк не однією з операцій діючої

армії., а як самостійний і незалежний від всякої армії засіб поодинокого нападу."⁵⁷

Тобто В.І.Ленін не відмовляється від терору як засобу масового насильства над масою противників у вирішальний момент протиборства, під час збройного повстання, в період громадянської війни, як одного "зі способів рішучого штурму";⁵⁸ але він проти тероризму — "терору" в розумінні поодинокого нападу.

Трохи пізніше в підготовленому Леніним проєкті резолюції "Про терор" до II з'їзду РСДРП прямо зазначувалось: "З'їзд рішуче відкидає терор, тобто систему поодиноких політичних убивств, як спосіб політичної боротьби..."⁵⁹

Але коли на порядку денному постало конкретно питання збройного повстання, В.І.Ленін, як справедливо зазначив О.В.Будницький (певно, сам того не помітивши), "вимагав від більшовицьких організацій переходу до масового терору"⁶⁰ і не тому, що (як заявляє О.В.Будницький) він призабув свої обвинувачення есерів у "революційному авантюризмі"⁶¹, а через те, що прийшла пора того дійсно масового терору, від якого Ленін принципово ніколи не відмовлявся. У цитованому тут же О.В.Будницьким листі Леніна до Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті, який написано напередодні збройного повстання 1905 року, мова йде про підготовку системи великомасштабних дій, спрямованих на відкриту збройну боротьбу з офіційною владою, тобто явно прослідковується тенденція до створення суб'єкта терору в особі потужної збройної опозиції, ладної взяти владу до своїх рук. Однак О.В.Будницький методом добору відірваних від контексту цитат настільки "здрібнив" В.І.Леніна, що цей лист із програми підготовки масового терору перетворився у книзі автора в набір безглузвих насильницьких дій психопатичного характеру.

Певна річ, довгі цитати — не кращій спосіб вирішити суперечку, та в даному випадку — це доконечна потреба. Так ось що насправді висловлював Ленін у своєму листі:

"Дорогі товариші! Дуже вдячний вам за надсилання 1) звіту Бойового комітету і 2) записки з питання організації підготовки повстання + 3) схеми організації.

У такій справі менш за все придатні схеми та суперечки і розмови про функції Бойового комітету і права його. Тут потрібна шалена енергія і ще енергія. Я з жахом, їй-Богу з жахом, бачу, що за бомби говорять більш як півроку та ні одної не зробили!

Засновуйте зараз же бойові дружини скрізь і усюди, і в студентів, і в робітників особливо... Хай відразу ж організуються в загони від 3 = ж до 10, до 30 і т.д. чоловік. Хай відразу озброюються вони самі, хто як може, хто револьвером, хто ножем, хто ганчіркою з гасом для підпалу і т.д. Хай відразу ж ці загони вибирають собі керівників і зв'язуються по можливості з Бойовим комітетом при Петербурзькому комітеті. Не вимагайте ніяких формальностей, наплюйте, Христа ради, на всі схеми, пошліть ви, Бога для, усі "функції, права та привілеї" до всіх чортів. Не вимагайте обов'язкового входження до РСДРП — це була б абсурдна вимога для збройного повстання. Не відмовляйтесь від зв'язку з кожним гуртком, хоча б у три чоловіки, за єдиної умови, щоб він був поліцейськи надійним і готовим битися з царським військом.

Роль Бойового комітету при Петербурзькому комітеті повинна допомагати усім загонам революційної армії, бути "бюро" для зв'язку.

Центр ваги в такій справі — ініціатива безлічі мілких гуртків.⁶² І пізніше, у 1916 році, повертаючись до зазначених подій, В.І.Ленін писав: "У Росії терористи (проти яких ми завжди боролись) здійснили ряд індивідуальних замахів, але в грудні 1905 р., коли справа нарешті дійшла до масового руху, до повстання, — коли треба було допомогти масі застосувати насильство, — тоді — то якраз "терористи і були відсутні."⁶³

О.В.Будницький не має рації в тому, що "полеміка іскрівських публіцистів проти есерівського терору викликана, ...скоріше партійною конкуренцією, ... ніж дійсним неприйняттям цього способу боротьби".⁶⁴

По — перше, есерівського терору як такого тут не існувало, був есерівський тероризм, і, як зауважувалось вище, самі есери все називали своїми іменами, а термін "терор" у них як "красне слівце" губився у відповідній суті справи термінології, що характеризує тероризм.

По — друге, полеміка між іскрівцями і есерами розвернулася не навкруги терору (бо проти терору у власному розумінні цього слова В.І.Ленін ніколи заперечень не мав), а навколо тероризму, до того ж полеміка — не кон'юнктурна, а принципова, з обопільною гострою критикою. І саме за неприйняття терористичних методів боротьби критикували есери іскрівців. Так, енергійно критикуючи іскрівців у статті "Терористичний елемент у нашій програмі", В.М.Чернов виснував: "Значення терористичної боротьби як засобу самооборони надто очевидне і зрозуміле. Воно не може заперечуватися навіть самими крайніми противниками терористичних засобів. Навіть "Іскра", висунувши останнім часом (див., наприклад, № 20 від 1 травня) положення, що тероризм ізолює революційну партію і тим самим засуджує її на поразку... не може закрити очі на дійсність, усі фактичні вісті, що їх вона повідомляє, йдуть абсолютно врозріз із принциповою антитерористичною спрямованістю газети..."⁶⁵

Певно, підміною понять можна пояснити і те, що "галерею терористів" у своїй книзі з історії тероризму О.В.Будницький розпочинає з "портрета" Петра Заїчневського, який ніякого відношення до тероризму ніколи не мав. Як зауважує М.Г.Седов, який досліджував діяльність революційного народництва, "Заїчневський з великим співчуттям ставився до «народної волі», захоплювався її героїзмом та справами, але її тактичний план піддавав різкій критиці, особливо засуджував індивідуальний терор. «Загубить він все», — наполягав він. Не подобалось йому і систематичне полювання народовольців за імператором Олександром II."⁶⁶ Вивчення прокламації П.Заїчневського "Молода Росія" не залишає і тіні сумнівів у тому, що в ній йде мова не про

тероризм, а про масовий терористичний рух, котрий приведе до революції, а в разі потреби — і до масового терору. Зокрема, у прокламації говориться: "Вихід із цього гнітючого, страшного становища, що занепащає сучасну людину і на боротьбу з яким марнуються її кращі сили, один — революція, революція кривава та неблаганна, революція, що має змінити радикально всі, всі без винятку, основи сучасного суспільства і погубити прибічників нинішнього порядку. Ми не страшимся її, хоча знаємо, що проллється ріка крові, що загинуть, може, і безвинні жертви..."⁶⁷

О.В.Будницький, до речі, сам застерігав, що П.Заїчневський "не був прихильником індивідуального терору"⁶⁸, проте крім цього застереження ніяких інших розмежувань нема і, цілком імовірно, бути не повинно, тому що для нього поняття "терор" і "тероризм" є того самого роду.

Побіжно бажано б зауважити, що поняття "індивідуальний терор", яке зустрічається не тільки в працях О.В.Будницького, але й в інших літературних джерелах, здається внутрішньо суперечливим і навряд чи вдалим, бо породжене воно грою слів і належить до таких образних висловів, як "індивідуальний мітинг", "індивідуальна демонстрація", або "колективна сповідь". Але у фігуральних виразах і війну можна назвати гвалтуванням, тільки б не підмінити поняття, коли вимагається їх точне смислове значення. Фіналом же подібних підмін у книзі О.В.Будницького є зарахування до розряду тероризму діяльності всієї російської соціал-демократії на чолі з В.І.Леніним і виділення спеціального розділу VII з претензійною назвою "Соціал-демократія та тероризм: практика всупереч теорії".⁶⁹

З метою обґрунтування своєї позиції О.В.Будницький посилається на інших авторів, зокрема на висновки Є.Л.Рудницької стосовно того, що П.Н.Ткачов "першим дав теоретичне осмислення терору як засобу політичної боротьби" і що для нього терор — "лише один із засобів, а зовсім не... мета і головне завдання революційної діяльності."⁷⁰

Та осмислення терору як засобу політичної боротьби виявляється ще в листуванні Івана Грозного з князем Андрієм Курбським⁷¹ (очевидно, є раніші джерела, але пошук їх — не предмет даної роботи), і стосовно одного з "неголовних засобів" революційної діяльності, то таку роль, як було показано вище, революціонери того періоду відводили тероризму у формі серії політичних убивств.

Певно, тероризм і політика взагалі несумісні поняття та явища дійсності. Ще Ленін зазначав, що "як революційна тактика індивідуальні замаху недоцільні і шкідливі. Тільки масовий рух можна розглядати як політичну боротьбу".⁷² А масовий революційний рух на певному етапі боротьби може удатися і до політики терору як до вимушеного заходу. Проте навряд чи доцільно "ховатися" від такого реального поняття за обтічними найменуваннями, як це намагався зробити в одній зі своїх робіт С.О.Ефіров такою заявою: "Загалом з огляду на історичний досвід слід було б переглянути деякі значення слова "терор". Вкрай невдалим, наприклад, здається в сучасних умовах термін "революційний терор". Подібні словосполучення охоче використовуються зараз реакцією з метою дискредитації революційних і визвольних рухів. По — справжньому революційні рухи не слід ототожнювати з такими одіозними поняттями".⁷³

Але що поробиш, якщо дійсно революційний рух, хай і вимушено, та коли — не — коли удається до терору і навряд чи це виключно одіозна практика. Терор не завжди одіозний, навпаки, іноді він може бути історично виправданим. Інша справа — тероризм, котрий, як слушно зауважив І.І.Карпець, "є антинародне вчення і практика, що в остаточному підсумку зникається з криміналом".⁷⁴ Це тероризм дискредитує національно — визвольний та революційний рух, і факти, наведені С.О.Ефіровим в науковому дослідженні, переконливо доводять згубність і одіозність тероризму. Але С.О.Ефіров змушений відхрещуватися і від терору, бо своїм визначенням тероризму в широкому розумінні слова, куди включив і терор та інші явища масового характе-

ру, він просто загнав себе в глухий кут, а тепер дійсно якось треба вибиратися із зони одіозності.

"У широкому розумінні, — стверджує С.О.Ефіров, — тероризм об'єднує як підпільну підривну діяльність, так і всі форми державного терору, терористичної політики і геноциду."⁷⁵ Якщо буквально дотримуватися логіки цього визначення, то, кажучи образно, під поняттям "планета Земля" в широкому розумінні слід розуміти всю сонячну систему, Галактику і Всесвіт теж, а тому тероризм, за С.О.Ефіровим, безмежний, він є все і вся. "Існує, наприклад, — зауважує автор, — релігійний тероризм, що особливо лютував у середні віки... Неможливо навіть приблизно обрахувати кількість жертв винищувальних релігійних воєн, інквізиції, бузувірських теократичних режимів, масового гоніння єретиків та іновірців і т.ін."⁷⁶ Певна річ, у нашій дійсності теж є приклади терористичних актів за релігійними мотивами, але те, що оповів С.О.Ефіров, зовсім не вкладається в поняття тероризму, а є ілюстрацією терору. Та автор йде ще далі — у нього війна і тероризм "явища настільки близькі за своєю природою, що, як це не дивно на перший погляд, навіть відмежувати їх не так просто. Це розуміють терористи і користуються цим"⁷⁷.

Але терористи, певно, користуються не цим, оскільки відмежувати тероризм від війни — задачка не така вже складна, а користуються вони тим пафосом, котрого надає їх діяльності віднесення її до розряду великої політики, а не до різновиду звичайних кримінальних діянь, чим ця діяльність по суті і є.

Сам же С.О.Ефіров ремствує на те, що "привабливість тероризму в очах деяких груп молоді примножується ореолом романтичної таємничості, героїзму і жертвності, який оточує (не без сприяння преси) терористичні акції та організації".⁷⁸

Однак навряд чи смакування терористичних дій у пресі надає тероризму привабливості більше, ніж наукові формулювання на зразок тих, що "усякий тероризм — це акти політичного насильства",⁷⁹ котрі пере-

творюють терористів, за влучним висловом В.В.Лунєєва, у своєрідну "білу кістку" серед інших злочинців.⁸⁰

Для успішної боротьби з тероризмом необхідно, в першу чергу, позбавити терористичну діяльність політичного ореола. Той факт, що багато які терористичні дії виконуються за політичними мотивами, не перетворює їх зі злочину на певну політичну акцію, котра потребує політичного притулку. Немало і небезпечних злочинів чиниться за політичними мотивами, але це не заважає притягувати осіб, які їх здійснили, до відповідальності за статтями Кримінального кодексу тієї чи іншої держави. То ж терористичні дії не є винятком. Не міняє нічого в сутності тероризму і та обставина, що він нерідко виступає як злочин міжнародного характеру. Нині зважаючи на бурхливий розвиток інтеграційних процесів практично кожний злочин може мати міжнародне значення. Якщо, наприклад, громадянин однієї держави за допомогою системи комп'ютерної мережі заволодів коштами банку, який знаходиться на території іншої держави, то такий злочин, безперечно, має міжнародний характер і, можливо, буде потрібне втручання певних міжнародних організацій на зразок Інтерполу, але від цього сутність зазначеного діяння як загальнокримінального злочину не міняється. Тому цілком закономірним вважається віднесення терористичних дій до чисто кримінальних діянь як у внутрішньому законодавстві держав, так і в Європейській конвенції по боротьбі з тероризмом (Страсбург, 27 січня 1977р.). Так, у статті 1 цієї конвенції є перелік правопорушень, що належать до розряду тероризму, а перед ним міститься формулювання, згідно з яким "для забезпечення видачі злочинця іноземній державі, що виконується договірними державами, ніяке із поданих нижче правопорушень не буде розглядатися як політичне правопорушення, або як правопорушення, пов'язане з політичним правопорушенням, або як правопорушення за політичними мотивами."⁸¹ Установлення статусу терористичних діянь на рівні

загальнокримінальних, а не політичних, як зауважує С.Г.Келіна, "відкриває можливість екстрадиції (видачі) злочинців, що дуже важливо з практичної точки зору, якщо враховувати тенденцію виходу за межі державних кордонів сучасної тяжкої злочинності."⁸²

З огляду на викладене щодо загальнокримінальної, а не політичної сутності тероризму виникає питання правомірності існування такого поняття, як "терористична політика". Не можна ж серйозно ставитися до таких словосполучень, як "зłodійська політика", "хуліганська політика", "хабарницька політика" тощо. І тероризм, як і хуліганство, крадіжка, хабарництво, не є політикою, хоча повністю унеможливити політичну мотивацію навряд чи вдасться при розгляді будь-якого виду злочинних діянь. Проте і терористичні дії, особливо останніх часів, далеко не завжди мотивовані політичними міркуваннями. Так, М.П.Кіреєв, досліджуючи мотиви вчинення злочинів так званими повітряними терористами, наводить такі дані щодо мотивації їх дій: 25 відсотків — політична мотивація; 25 відсотків — загальнокримінальна, у тому числі корислива; у 50 відсотків випадків ці терористи мали психічні відхилення.⁸³

Однак і наявність політичної мотивації не перетворює терористів у політичну силу, оскільки лише тоді організація може вважати себе політичною, коли у своїй діяльності спирається на широкі прошарки населення і реально виражає їх волю та інтереси. Та тероризм ніколи не мав і не має скільки-небудь міцних коренів у суспільному середовищі і нічий інтереси, крім особистих інтересів самих членів терористичного угруповання, він не репрезентує. Навіть серед російських революційних партій, що обрали тероризм як один із засобів у своїй діяльності, активні терористи складали меншість і, як правило, йшли на розкол з основним складом партії. Аналізуючи діяльність таких революціонерів, О.В.Будницький справедливо висновок, що нічий інтереси вони "об'єктивно не виражали.., що були вони до надзвичайності суб'єктивними і

виражали свої, саме свої інтереси — інтереси освічених або (частіше) напівосвічених людей, які прагнули до самореалізації і спочатку — до усунення зовнішніх для цього перешкод."⁸⁴

Відсутність соціальних коренів у тероризму була очевидною і для сучасників ще на ранніх стадіях терористичних рухів у Росії. У своїй обвинувальній промові на процесі у справі про вбивство імператора Олександра II, учинене 1 березня 1881 року, прокурор М.В.Муравйов сказав, що "час зірвати маску з цих непроханих добродійників людства, які намагаються добути здійснення улюбленої ними химери кров'ю і загибеллю усього, що з нею не погоджується."⁸⁵

Таким чином, усякий тероризм — це, перш за все, акти не політичного, а кримінального насильства, тому є некоректними визначення, що зустрічаються в літературних джерелах, за якими вчинені з терористичних міркувань убивства називають виконанням смертної кари.

Так, у хрестоматії з утопічного соціалізму в Росії автори — упорядники, даючи біографічну довідку про М.К. Михайловського, зазначають: "Після страти 1 (13) березня 1881р. Олександра II народовольцями редагував листа виконавчого комітету "Народної волі" Олександрові III з викладом політичних вимог",⁸⁶ а у виносці 8 на сторінці 509 додають: "Мається на увазі страта шефа жандармів М.В.Мезенцова 4 серпня 1878 року, учинена Кравчинським."⁸⁷

Смертну кару як вищу міру кримінального покарання можуть здійснювати тільки уповноважені на те органи на підставі законної чинності судової ухвали. Усі інші організації та особи, а тим більше кримінальні елементи, виносити смертні вироки і виконувати їх не мають ніякого права. Тому здійснене ними насильницьке позбавлення життя завжди буде не смертною карою, а вбивством, самосудом, злочином, актом самочинної розправи тощо. До речі, сам С.М.Степняк — Кравчинський називав своє діяння не смертною карою, а самосудом.⁸⁸

Підсумовуючи розгляд тероризму, доцільно виділити ознаки, що відрізняють його від терору.

По — перше, тероризм — це одноразово здійснюваний акт або серія подібних актів не тотального, а навпаки, локального характеру.

По — друге, суб'єкти тероризму, на відміну від суб'єктів терору, не те, щоб безмежної, а взагалі ніякої офіційно установлені (виборним шляхом, внаслідок військової інтервенції і т. ін.) влади над соціальним контингентом тієї місцевості, де розгортаються їх дії, не мають.

По — третє, на відміну від терору, що є соціально — політичним фактором дійсності, тероризм — це явище кримінально — правової властивості, і його насильство з метою примушування до яких — небудь дій на фоні створеного стану страху має не загальне, а місцеве значення.

Терор і тероризм — це явища різного рівня в ієрархії суспільних відносин як за своєю сутністю, так і за значущістю тих наслідків для суспільства, які вони можуть спричинити. Тому схематично їх і споріднені явища (і відповідно поняття) можна навести у вигляді двох паралельних рядів.

Перший (верхній) ряд поряд з поняттям "терор" складають такі споріднені з ним поняття, як "війна", "агресія", "геноцид" і т. ін.

Словами — синонімами для поняття "терор" виступають такі, як "політика терору", "масовий терор", "тотальний терор".

Другий (нижній) ряд поряд з поняттям "тероризм" складають такі споріднені з ним поняття, як "захоплення заручників", "політичне вбивство", "бандитизм", "вимагательство", "злочини терористичної спрямованості" та ін.

Словами — синонімами для поняття "тероризм" виступають такі, як "терористичний акт", "тероризування", проте не в усіх без винятку випадках. В окремих ситуаціях ці поняття можуть і не збігатися за об'ємом, про що йде мова далі.

Думається, слід відмовитись у наукових дослідженнях з тероризму від таких понять — паразитів, як "терористична політика" та "індивідуальний терор", оскільки перше поняття вступає в протиріччя з самою сутністю тероризму як явища не політичного, а кримінально — правового. До того ж перше передає відтінок протиборства двох суспільно — політичних систем періоду "холодної війни", коли сторони на політику і діяльність противника навішували ярлик тероризму; друге ж поняття — є породжений грою слів літературний атавізм, котрий без додаткових зауважень та уточнень призводить лише до плутанини та безглуздих суперечок.

Як кримінально — правовий феномен тероризм слід визначати не тільки точним понятійним апаратом, але й чіткими формальними межами, упровадженими як національним законодавством, так і міжнародними нормами.

Щодо викладеного велику зацікавленість викликають матеріали дискусії,⁸⁹ котра розгорнулась за "Круглим столом" часопису "Держава і право" з теми "Тероризм: психологічні корні та правові оцінки" в грудні 1994 року, під час якої видатні вчені — юристи (Ю.М.Антонян, В.С.Верещетін, А.Е.Жалінський, С.Г.Келіна, В.В.Комісаров, В.В.Лунєєв, К.Ф.Шеремет та ін.) наголошували на необхідності визначення жорстких меж поняття "тероризм", щоб мати змогу чітко відрізнити тероризм від дій, які лише зовні мають його ознаки. Водночас зверталась увага і на об'єктивні труднощі, викликані тим, що тероризм — явище достатньо складне, багатогранне, часто має міжнародний характер, а тому з'являються проблеми відповідності понять тероризму, зафіксованих у міжнародних документах і національних законодавствах, та вироблення комплексних заходів колективної безпеки, спрямованих на боротьбу з цим видом злочинності.

"... Як кримінально — правове явище, — зауважив, зокрема, В.В.Комісаров, — тероризм повинен мати більш визначений характер і чіткі межі. Це необхідно, зважа-

ючи на відому формальність права і обов'язковість установлення достатніх підстав для притягнення до кримінальної відповідальності (ознак складу злочину). Як кримінально-правовий феномен тероризм може носити міжнародний характер і відповідно до низки міжнародних документів... належати до числа міжнародних кримінальних злочинів. Форми його прояву достатньо різноманітні... Однак через відсутність міжнародних кримінально-правових санкцій і органу, котрий розглядав би такі справи, відповідальність за вчинення зазначених злочинів настає за національним кримінальним законодавством".⁹⁰

Наявність генетичного зв'язку між поняттями тероризму як феноменами міжнародної юриспруденції і національного кримінального права, безумовно, потребує, в першу чергу, вивчення тероризму як міжнародної проблеми. Тим більше що багато які склади злочинів терористичної спрямованості привнесені в кримінальні законодавства держав після прийняття відповідних міжнародних конвенцій, розроблених у рамках організації боротьби з тероризмом.

ТЕРОРИЗМ ЯК МІЖНАРОДНА ПРОБЛЕМА

Проблема тероризму, по суті, не нова. Нею активно займалися і займаються всілякі міжнародні об'єднання та організації в рамках міжнародних конференцій з уніфікації кримінального законодавства, в рамках Ліги націй, а потім Організації Об'єднаних націй та Європейського товариства.

Ідею уніфікації кримінального законодавства було запропоновано ще в 1926 році на Брюссельському конгресі Міжнародної асоціації кримінального права, де було започатковано нове міжнародне об'єднання криміналістів — конференції з уніфікації кримінального законодавства. Ця організація виявилась дуже активною. Так, перша конференція з уніфікації кримінального законодавства відбулась у Варшаві в 1927 році, друга — у Римі в 1928 році, третя — у Брюсселі в 1930 році, четверта — у Парижі в 1931 році, п'ята — у Мадриді в 1933 році, шоста — у Копенгагені в 1935 році. Проте яких-небудь відчутних результатів ця діяльність не дала. Ставлячи, на перший погляд, пристойні завдання — максимально зблизити норми кримінального права різних країн з метою посилення боротьби зі злочинністю, "уніфікатори" насправді, з одного боку, обговорювали давно вирішені питання загальної частини кримінального права (співучасть, замах тощо) або вже розроблені діючими міжнародними конвенціями (по боротьбі з піратством, фальшивомонетництвом), а з іншого — на фоні цих

широко відомих питань під гаслом боротьби з тероризмом намагались, по суті, створити єдиний фронт проти "більшовицької пропаганди", поєднавши її з терористичними актами, що зазіхають на основи цивілізації.'

Перша спроба розкрити зміст поняття "тероризм" була зроблена на III Міжнародній конференції з уніфікації кримінального законодавства, що відбулася в 1930 році в Брюсселі. У прийнятій комісією III конференції резолюції під заголовком "Тероризм" містилось таке:

"Стаття 1. Умисне використання засобів, здатних спричинити загальну небезпеку, буде встановлено кожного разу, коли звинувачений учинить діяння, що загрожує життю, тілесній недоторканності, здоров'ю людини, або діяння, що має загрозу зруйнувати цінні блага, а саме: а) умисний підпал, вибух, наводнення (затоплення), розповсюдження задушливих чи смертоносних речовин, руйнування і псування сигналів, ліхтарів, споруд чи пристроїв, призначених для тушіння пожежі і спасіння; б) самовільні перерви в нормальній роботі транспорту, засобів сполучення, залізниць, телеграфу, телефону, пошти, умисне псування гідравлічного обладнання, освітлення, опалення або двигунних сил суспільного користування чи призначення; в) осквернення, псування чи отруювання питної води або засобів харчування першої необхідності, викликання чи поширення інфекційних хвороб, епідемій, епізоотій чи хвороб рослин, що мають першорядне значення для землеробства, лісівництва.

Стаття 2. Буде покараний за умисне вживання засобів, здатних викликати загальну небезпеку, той, хто вчинить терористичний акт, поєднаний з посяганням на життя, свободу, тілесну недоторканність або майно держави чи приватної особи з метою демонструвати або здійснити політичні чи соціальні ідеали.

Стаття 3. Умисне вживання засобів, здатних викликати загальну небезпеку, буде також там, де буде виявлено, що було створено товариство з метою посягати на особистість і майно.

На підставі цієї статті караються також усі ті, хто об'єднується для організації подібного товариства або хто вступає у нього, знаючи про цілі, заради яких товариство організоване.

Стаття 4. Злочини, перераховані в статтях 1 і 2, переслідуються і караються незалежно від місця, де злочин було вчинено, і незалежно від громадянства винного відповідно до закону, чинному на батьківщині винного. Якщо покарання, передбачені країною, де злочин було скоєно, відрізняються від законів, чинних у країні, де порушено судову справу, застосовуються менш м'які санкції.

Стаття 5. Суди, компетентні діяти на підставі статті 4, так само компетентні притягти до відповідальності за посягання і співучасть відповідно до закону тієї місцевості, де порушено справу."²

Отже, спроба визначити об'єктивну сторону тероризму зроблена не шляхом установлення його характерних ознак, а методом переліку діянь, котрі можуть бути розцінені як тероризм. А оскільки діями терористів, по суті, можуть бути охоплені найрізноманітніші предмети та явища дійсності, то цей перелік виявився настільки широким, що давав змогу під склад тероризму підвести практично будь-яке діяння. Характеризуючи наведену резолюцію, А.Н.Трайнін помітив, що "по суті важко уявити собі посягання, яке б не підпадало під наведене вище поняття тероризму", бо "це не кримінально — правове поняття у звичайному розумінні «терористичний акт», а досить широка формула, що охоплює різні складні явища".³

На аморфність меж тероризму, установлених у резолюції, наголошувало і багато учасників конференцій, тому пленум III конференції відклав прийняття остаточної редакції до IV конференції.

Проте наступні варіанти резолюції були далеко не кращими, бо брали за основу не практичні завдання боротьби з тероризмом як кримінально — правовим феноменом, а завдання боротьби з політичними противниками кримінально — правовими засобами.

У резолюції щодо тероризму, прийнятій комісією ІV конференції з уніфікації кримінального законодавства (Париж, 1931р.), говорилось:

“Ст. 1. Хто з метою тероризувати населення буде вживати проти осіб чи проти майна бомби, міни, вибухівку, запалювальні речовини чи машини, вогнепальну зброю чи інші убивчі та руйнівні пристрої або хто викликає чи намагається викликати, поширити епідемію, епізоотію чи інше лихо, хто припинить чи намагатиметься припинити роботу установ громадського обслуговування, той карається...

Ст. 2. Хто свідомо буде виготовляти, зберігати, увозити чи перевозити предмети, зазначені у ст. 1 і призначувані для вчинення злочину, передбачуваного тією самою статтею, карається...

Ст. 3. Хто буде підбурювати до скоєння злочину, передбачуваного ст. 1, шляхом публічних промов, творів чи зображень, що розповсюджуються публічно чи виставляються публічно, або хто буде виправдовувати такі дії та їх виконавців, карається...

Ст. 4. Хто візьме участь у злочинній зграї, що утворилась чи зговорилась під час скоєння злочинів, зазначених вище, карається...

Ст. 5. Від покарання звільняються, за винятком провокаторів, ті, котрі до вчинення перелічених вище злочинів і до порушення якого — небудь переслідування будуть сприяти затриманню інших винних”.⁴

І хоча по тексту йдуть формулювання лише стосовно дій індивідуумів, до того ж компактніше наведені об'єктивні ознаки, а також у ст. 5 уперше з метою боротьби з тероризмом пропонується введення заохочувальної норми, та все ж у ст. 3 буквально випиналась явна політична спрямованість названої резолюції. Цього не приховував основний доповідач на ІV конференції проф. Радулеску, котрий розкриваючи зміст тероризму, виголосив таке: “Мова йде про посягання, здійснюванні з метою... або насильницького знищення всякої політичної та правової організації суспільства, що характеризує анархістів, або насильницького повалення еконо-

мічної та соціальної організації більшості сучасних держав, що характеризує революційний комунізм".⁵ Тобто спрямованість резолюції була не на боротьбу з тероризмом як таким, а на боротьбу з масовими політичними акціями, хоча і шляхом притягнення до відповідальності конкретних осіб; це повною мірою знайшло своє логічне завершення в резолюції наступної конференції.

Зміст резолюції про тероризм, схваленої в пленарному засіданні V конференції з уніфікації кримінального законодавства (Мадрид, 1933 р.) був таким:

"§1. Хто з метою руйнування всякого соціального устрою яким — небудь способом тероризує населення, карається...

§2. Хто умисно виготовляє, зберігає, увозить чи перевозить матеріали чи предмети, призначені для вчинення злочину, передбаченого §1, карається...

§3. Хто публічно яким би то не було способом підбурював до вчинення злочину, передбаченого §1, або вихваляв цей злочин чи його суб'єкта, карається...

§4. Хто брав участь в організації чи угоді з метою скоєння злочину, передбаченого §1, карається..."⁶

Тобто всі ті позитивні напрацювання, котрі зафіксовані в підготовлених резолюціях III і IV конференцій з уніфікації кримінального законодавства щодо намагання дати об'єктивні ознаки тероризму, сформулювати заохочувальну норму, були мовби перекреслені пафосом політичної боротьби, яким переповнена резолюція V конференції, що об'явила тероризмом будь — яку дію з метою руйнування соціального устрою і відмовилась тим самим від визначення конкретних ознак тероризму як самостійного складу злочину. В результаті ці резолюції виявились незатребуваними офіційними міжнародними органами, що працюють під егідою Ліги націй.

Та незабаром Ліга націй з особистої ініціативи порушила питання щодо розробки колективних заходів по боротьбі з тероризмом.⁷

9 жовтня 1934 року в Марселі було вбито короля Югославії Олександра I та міністра іноземних справ

Франції Луї Барту. Це спонукало Раду Ліги націй звернутися до питання тероризму. Було створено комітет, до складу якого увійшли представники 11 держав, у тому числі і Радянського Союзу, для розробки міжнародної конвенції, спрямованої на боротьбу з тероризмом. Комітет виробив проекти двох конвенцій: конвенції щодо попередження тероризму та покарання за нього і конвенції щодо заснування міжнародного кримінального суду, котрі було відкрито для підписання в листопаді 1937 року.

Конвенція по боротьбі з тероризмом містила досить широке розуміння тероризму і називала терористичними актами: усіляку умисну дію, що має на меті вбивство глав держав чи дипломатичних відповідальних посадових осіб держав; руйнування чи пошкодження державного майна або транспортних засобів; дії, що наражають на небезпеку людське життя. Особливо підкреслювалась караність створення злочинних організацій з метою вчинення терористичних актів або участі в таких організаціях.

Але конвенції не набули чинності, оскільки не були ратифіковані, причому першу конвенцію СРСР підписав, а другу — ні.

Після Другої світової війни держави знову звернулись до питання боротьби з тероризмом. Робота ведеться як в рамках ООН, так і в рамках співробітництва Європейських держав. Під егідою ООН ця робота здійснюється за двома головними напрямками: 1) вироблення загальної міжнародної конвенції по боротьбі з тероризмом; 2) підготовка проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства і відповідно розробка проекту створення Міжнародного кримінального суду.

Першу міжнародну конвенцію по боротьбі з тероризмом було укладено 2 лютого 1971 року. Вона стосувалась питань попередження і покарання актів тероризму, що носять міжнародний характер і набувають форми злочинів проти зазначених у конвенції осіб та зв'язаних з цим вимагательств. У Конвенції передба-

чена караність викрадень, убивств та інших посягань на життя чи особисту недоторканність осіб, котрим держава зобов'язана надати особливий захист згідно з нормами міжнародного права, а також караність пов'язаних із цими діями вимагательств.

У грудні 1972 року Генеральна Асамблея ООН у ході розгляду питання щодо заходів запобігання тероризму та іншим формам насильства, котрі загрожують життю невинних людей або призводять до їх загибелі чи піддають небезпеці основні свободи, прийнята резолюція 3034, відповідно до п.9 якої в 1973 році було засновано Спеціальний комітет з питань міжнародного тероризму.

Паралельно держави — члени Європейської Ради — розробили Європейську конвенцію по боротьбі з тероризмом, прийняту 27 січня 1977 року в Страсбурзі, стаття 1 якої, підкреслюючи відмову від визнання тероризму політичним правопорушенням і необхідність видачі терористів іноземній державі як загальнокримінальних злочинців, відносить до тероризму такі діяння: а) правопорушення, що стосуються застосування Конвенції по боротьбі зі злочинним захопленням літальних апаратів, підписаній в Гаазі 16 грудня 1970р.; б) правопорушення, що стосуються Конвенції по боротьбі зі злочинними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаної в Монреалі 23 вересня 1971р.; в) тяжкі правопорушення, що полягають у замаху на життя, тілесну цілісність чи свободу людей, які мають право міжнародного захисту, включаючи дипломатичних представників; г) правопорушення, що містять захоплення заложників або незаконне позбавлення волі; д) правопорушення, що містять використання бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї, бандеролей чи посилок з небезпечними укладеннями, відповідно до того, наскільки подібне використання небезпечне для людей; е) спроба вчинити одне із перелічених вище правопорушень або участь як співучасника особи, яка чинить чи намагається чинити подібне правопорушення.

Крім того, у статті 2 зазначається, що під дію Конвенції можуть підпадати діяння, котрі, хоч і не перераховані в статті 1, але спрямовані: проти життя, тілесної цілісності чи свободи людей; проти майна і при цьому створюють колективну небезпеку для людей; на приготування, посягання чи співучасть у цих злочинах.⁸

Зважаючи на те що 17 грудня 1979 року прийнята Конвенція про боротьбу із захопленням заручників, дане діяння може розглядатися як самостійний вид злочинів міжнародного характеру. Відповідно до статті 1 цієї Конвенції "будь-яка особа, котра захоплює або тримає іншу особу і загрожує вбити, заподіяти ушкодження або продовжувати тримати іншу особу (тут і далі іменується як заручник) для того, щоб примусити третю сторону, а саме: державу, міжнародну позаурядову організацію, яку — небудь фізичну особу чи юридичну особу чи групу осіб учинити або втриматися від учинення будь-якого акту як прямої чи побічної умови для звільнення заручників за змістом цієї Конвенції." А якщо захоплення заручників можна розглядати як самостійний злочин міжнародного характеру, то виникає проблема відмежування його від суміжних злочинів⁹ і, певно, в першу чергу, від тероризму.

Однак загальної міжнародної конвенції по боротьбі з тероризмом поки що не прийнято, і яким шляхом піде міжнародне співтовариство при виробленні загальноприйнятого поняття міжнародного тероризму, передбачити дуже важко. Проблема ця ускладнюється і через те, що останнім часом, коли ще остаточно не подолано наслідки взаємних обвинувачень держав у проведенні "терористичної політики", з'явилась нова формула звинувачення держав — подання так званого спонсорства тероризму, що іменується як державний тероризм.

Той факт, що представники державної влади іноді сприяють терористам та їх організаціям, породжує полеміку щодо суб'єктів тероризму, зокрема стосовно можливості віднесення до них і держави як такої, а відповідно і щодо кримінальної відповідальності суб'єктів за подібні діяння. Ця полеміка ведеться у

межах підготовки як конвенції, так і проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства і проекту Міжнародного кримінального суду, але багатолітні спроби виробити загальноприйнятне визначення міжнародного тероризму не дали поки що остаточних результатів. Особливий інтерес у такому плані викликає повідомлення В.С.Верещетіна, зроблене під час дискусії з проблем тероризму, що відбувалася в роботі "Круглого столу" часопису "Держава та право". Як член Комісії міжнародного права ООН він послався на зусилля Комісії, спрямовані на розробку визначення міжнародного тероризму в межах роботи над проектом Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства. Зокрема, він відзначив, що в проекті цього Кодексу, прийнятому Комісією в першому читанні, але ще далекому від його прийняття державами, є ст. 24, в котрій зроблена спроба дати таке визначення міжнародного тероризму: "Скоєння, організація, сприяння здійсненню, фінансування або заохочення агентами чи представниками однієї держави актів проти іншої держави або потурання з їх боку вчиненню таких актів, котрі спрямовані проти осіб чи власності і котрі за своїм характером мають за мету викликати страх у державних діячів, груп чи населення в цілому". З огляду на таке визначення В.С.Верещетін робить висновок, що "міжнародний тероризм — це такий, що організується і здійснюється якою — небудь державою проти іншої держави, у той час як внутрішній тероризм організується і здійснюється на території якої — небудь держави громадянами цієї держави".¹⁰

Проте висновок В.С.Верещетіна стосовно того, що розуміти під міжнародним тероризмом, викликає принципове заперечення, оскільки протирічить змісту ним же наведеної ст. 24 проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства. Із самого тексту ст. 24 буквально вбачається, що в ній йдеться про акти, що організуються та вчиняються агентами чи представниками держави, а не державою як такою, а отже, і суб'єктами міжнародного тероризму слід визнавати

громадян тієї чи іншої держави незалежно від їх соціального стану, але не державу. Проте саме питання щодо того, кого визнавати суб'єктом міжнародного тероризму, а отже, і притягувати до кримінальної відповідальності, є, певно, тим камнем спотикання, котрий досі не вдається обійти при виробленні остаточних варіантів міжнародних документів.

Аналізуючи діяльність згаданого Спеціального комітету з міжнародного тероризму, заснованого в 1973 році Генеральною Асамблеєю ООН, і намагаючись виявити причини неактивної його роботи, О.В.Змієвський та В.С.Тарабрін вважають: "Причина полягає в тому, що Спецкомітет став заложником політики. Для одних її членів виявилися неприйнятними теорії, згідно з якими діяльність національно-визвольних рухів прирівнюється до тероризму, а для інших — концепція державного тероризму, тобто вжитих на державному рівні дій з метою підризу суверенітету та незалежності інших держав".¹¹

Проблема державного тероризму є частиною загальнішої проблеми — концепції міжнародно-правової кримінальної відповідальності держав за вчинення міжнародних злочинів. Ця наукова течія, що виникла зразу після Першої світової війни і набула широкого розповсюдження після Другої світової війни, являє собою спроби перенесення кримінально-правових категорій у міжнародне право, які з'явилися як наслідок переосмислення оцінок агресивних війн, а тому слід, хай навіть стисло, звернутися до її витоків.

До Першої світової війни панувала концепція громадянсько-правової відповідальності держав,¹² згідно з якою невиконання державою своїх зобов'язань спричиняє для неї нове зобов'язання — відшкодувати заподіяні іншій державі збитки (матеріальні та моральні). Відповідальність фізичних осіб у межах цієї концепції повністю виключалась, а відповідальність держави не пов'язувалась з питаннями війни, оскільки війна вважалась законним засобом розв'язання міжнародних спорів.

З появою принципу заборони агресивної війни, що трансформувався згодом у принцип заборони застосування сили та погрози силою в міжнародних відносинах, сталися докорінні зміни в інституті міжнародно — правової відповідальності держав, що підштовхнуло деяких юристів до ідеї появи в міжнародному праві нового виду відповідальності держави — кримінальної.

Ця концепція серед її прихильників мала два напрямки: одні визнавали тільки державу суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності, а фізичних осіб — відповідальними лише за національним правом (Бустаманте, Доннедьє де Вабр), інші вважали, що як держава, так і індивіди можуть бути суб'єктами міжнародного права (Пелла, Сальдана). З метою втілення своїх ідей Пелла розробив План міжнародного кримінального кодексу, а Сальдана — попередній проект Міжнародного кримінального кодексу.¹³ Тексти цих кодексів неодноразово обговорювались на різних міжнародних форумах, але були відхилені, оскільки закладена в них ідея не знайшла підтримки більшості вчених. І можливо, ці проекти були б набагато удачливішими, якби в них було закладено не ідею кримінальної відповідальності держав, а цілком адекватну ідею кримінальної відповідальності індивідумів за скоєння злочинів міжнародного значення, тому що саме створення кодифікованого міжнародного документа є нагальною потребою сучасності.

Ідея ж кримінальної відповідальності держав піддавалась обґрунтованій критиці як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі.

А.Н.Трайнін, котрий з першого ж дня виникнення проблеми створення та організації діяльності Міжнародного Військового Трибуналу виконував функції консультанта радянської делегації,¹⁴ рішуче відкидав концепцію кримінальної відповідальності держави в міжнародному праві. Відзначаючи, що держава як суб'єкт міжнародного права може бути суб'єктом міжнародно — правової відповідальності, що до держа-

ви можуть бути застосовані і санкції, він в той же час стверджував, що ці санкції не є кримінально — правовими ні за суттю, ні за формою. Звернувшись до історичних документів, він навів текст ст. 16 Статуту Ліги націй, де установлено: "Якщо Член Ліги удався до війни всупереч зобов'язанням... то він... розглядається як такий, що вчинив акт війни проти всіх інших Членів Ліги.... Останні зобов'язуються негайно порвати з ним усі торговельні чи фінансові відносини, заборонити всі зносини між своїми громадянами і громадянами держави, що порушила Статут, і припинити будь — які фінансові, торговельні чи особисті зносини між громадянами цієї держави і громадянами будь — якої іншої держави незалежно від того, чи є вона Членом Ліги, чи ні." Навівши цей текст ст. 16, А.Н.Трайнін констатує, що установлений у ній перелік заходів містить досить серйозні санкції, які є по суті економічним і моральним бойкотом держави, котра розпочала агресивну війну. Однак, чи можуть ці санкції розглядатися як кримінально — правові? — запитує він і дає таку відповідь:

"Угледіти в подібній процедурі риси кримінального процесу, вирок і покарання, певна річ, неможливо.

Кримінальні санкції — таке загальновизнане положення — визначаються органами кримінального правосуддя. Де ж ці органи в системі Ліги націй?

Навряд чи хто з авторів, схильних до криміналізації ст. 16 Пакту Ліги, буде відстоювати погляд, згідно з яким Рада Ліги націй, хай навіть на період вирішення питання щодо санкцій, раптово перетворюється в орган кримінального правосуддя.

У сучасній системі ООН ні Генеральна Асамблея, ні будь — який інший орган не має функцій кримінального суду, поготів стосовно держав.

Щодо матеріального кримінального права положення так само ясне і безперечне. Кримінальна відповідальність базується на вині у формі умислу або необережності. У кримінальному правосудді істотну роль відіграють поняття та інститути осудності,

стадій учинення злочину, співучасті, покарання. Поза цих понять кримінальне право та кримінальна відповідальність немислимі. Але всі ці інститути та поняття не можна застосовувати до держави. Держава не може бути осудною чи неосудною, держава не може бути на лаві підсудних або за тюремними ґратами."¹⁵ Концепція міжнародної кримінальної відповідальності держави не знайшла підтримки і серед провідних учених у царині міжнародного права. Докладну та переконливу критику цієї теорії здійснили, зокрема, Г.І.Тункін і Д.Б.Левін.

У книзі "Питання теорії міжнародного права" Г.І.Тункін, критикуючи прихильників згаданої теорії, відзначає: "Правильного розуміння змін у галузі міжнародно — правової відповідальності держави можна досягти не шляхом механічного перенесення категорії національного права в міжнародне. Мабуть, необхідно, враховуючи особливості міжнародного права, визначити основні риси нових явищ у міжнародному праві, а не намагатись підігнати до прокрустового ложа категорії національного права".¹⁶ І далі, зупиняючись на співвідношенні кримінально — правових і міжнародно — правових санкцій, він робить такі висновки: "... Кримінальна санкція як категорія національного права не застосовується як санкція міжнародного права щодо держави, яка є специфічним суб'єктом цієї своєрідної системи права... Непорівнянність міжнародних санкцій щодо держави з кримінальними санкціями постала з непорівнянності держави та індивіда. Міжнародне право, суб'єктами якого є перш за все політичні, суверенні утворення — держави, має свої види відповідальності держави."¹⁷

Д.Б.Левін, погоджуючись з А.Н.Трайніним і Г.І.Тункіним, пише: "Не вдаючись до скільки — небудь докладного аналізу теорії міжнародної кримінальної відповідальності держави, зауважимо тільки, що корінь її неспроможності полягає в тому, що її прихильники не хочуть рахуватися з існуючими відмінностями між міжнародним правом та правом внутрідержавним і

механічно переносять деякі юридичні категорії з однієї системи в іншу."¹⁸

У той же час звертає на себе увагу деяка суперечливість позиції Д.В.Левіна. Він, активно критикуючи прихильників кримінальної відповідальності держави, все ж при розмежуванні правопорушень (деліктів), котрі можуть бути вчинені державами як суб'єктами міжнародного права, розподіляє їх на дві такі групи: міжнародне правопорушення і міжнародний злочин.¹⁹

Але якщо держава не є суб'єктом кримінальної відповідальності, якщо застосовувані до неї санкції не носять кримінально — правового характеру, що так переконливо роз'яснив сам Д.В.Левін, довівши повну неспроможність теорії міжнародної кримінальної відповідальності держави,²⁰ то про який злочин взагалі може йти мова?! І що це за такий безпідставний "злочин", що не зазнає кримінальної відповідальності та кримінальної санкції?

Д.В.Левін пояснює, що мається на увазі "злочин не в розумінні кримінального права, а в розумінні міжнародного публічного права, тобто в тому розумінні, що відзначена вище поведінка держави викликає суровіший політичний осуд з боку інших держав і суровіші міжнародні санкції".²¹

Але ж іншого наукового поняття злочину, крім як у розумінні кримінального права, не існує. Певна річ, наведена обставина не може виключити тих випадків, коли цей термін використовується і для характеристики яких — небудь процесів чи явищ, що не мають нічого спільного з кримінальним правом. У повсякденному житті і розлучення, і нез'явлення на роботу можна назвати злочином "не в розумінні кримінального права". "Коли агресивну війну нерідко називають злочином, — зауважує Г.І.Тункін, — то цим бажають лише підкреслити стосовно держави особливо небезпечний характер правопорушення."²² Але такі визначення робляться не з претензією на наукове поняття, а на зразок певного епітету як літературного прийому, який дає додаткову образну характеристику. Проте

такі прийоми навряд чи допустимі при розробці наукового понятійного апарату, де кожне поняття має суто своє функціональне призначення і узгоджується з іншими спорідненими з ним поняттями. Так, і поняття "злочин" — це виключно категорія кримінального права, і воно не може існувати поза такими взаємопов'язаними поняттями, як "кримінальна відповідальність", "кримінальна санкція", "осудність", "суб'єкт злочину" тощо. Що ж до таких понять, як "держава — злочинець" чи "держава — терорист", то вони можуть стати в пригоді хіба що як заголовок, який впадає в око, для газетних передовиць, а не як наукові дефініції.

На надмірну прихильність Д.Б.Левіна до терміну "злочин" звертав увагу і Г.І.Тункін. Посилаючись на одну з ранніх робіт Д.Б.Левіна,²³ він писав: "У сучасній літературі висловлювалась думка про необхідність визначення відмінності «між простими порушеннями міжнародного права і міжнародними злочинами, які підривають самі його основи та найважливіші принципи». Якщо не торкатися терміну «злочин»... то наведена думка є, на наш погляд, правильною..."²⁴

А далі Г.І.Тункін дає таку класифікацію правопорушень, суб'єктом яких може бути держава:

"Сучасне міжнародне право знає дві категорії правопорушень, суб'єктом котрих може бути держава і котрі тягнуть неоднакову відповідальність.

До першої категорії належать правопорушення, що становлять небезпеку для миру. До них належать дії держави, які створюють або можуть створити загрозу миру, є порушенням миру або актом агресії.

... До другої категорії слід віднести всі інші правопорушення, за винятком тих, котрі є небезпечними для миру."²⁵

Таким чином, коли йдеться про міжнародно — правову відповідальність держав як суверенних суб'єктів міжнародного права, то поняттями, адекватними сутності порушень міжнародного права, котрі вони допустили, можуть виступати такі поняття, як "правопорушення" або "делікт", але не поняття "злочин", яке

відображує явища, що існують у зовсім іншій сфері суспільного життя.

З огляду на викладене якоюсь мірою і до самого Д.В.Левіна можна віднести його ж слова в адресу прихильників кримінальної відповідальності держави: "... теорії, що виходять із принципу кримінальної відповідальності держави, вирізнялись крайньою схильністю до зближення міжнародно — правових відносин з відносинами національного кримінального права і процесу, точніше, до стилізації міжнародних відносин під внутрідержавні кримінально — правові та кримінально — процесуальні відносини. При такій схильності вони не могли уникнути штучних побудов і значної доли утопізму".²⁶

Схоже, такого ж роду штучні, внутрішньо суперечливі побудови утворювались і в інших авторів, котрі, відкидаючи можливість кримінальної відповідальності держави, в той же час визнавали її суб'єктом міжнародного злочину. Так, Л.М.Галенська в одній зі своїх статей, погоджуючись з усією критикою в адресу прихильників кримінальної відповідальності держави, одночасно зробила такий висновок: "Таким чином, не можна говорити про кримінальну відповідальність держави. Концепція кримінальної відповідальності так само неспроможна, як і концепція її цивільно — правової відповідальності. Міжнародні злочини є злочинами особливого роду, вони являють собою особливо небезпечні порушення основоположних принципів і норм міжнародного права, тому вірніше буде говорити про особливу міжнародно — правову відповідальність держав як суб'єктів міжнародного злочину".²⁷

Та якщо принципово неможливо говорити про кримінальну відповідальність, то звідки ж візьметься суб'єкт злочину? Виявляється, ця думка Л.М.Галенської спирається на наведений нею в 11-й виносці факт, що "Нюрнберзький військовий трибунал визнав злочинність нацистського уряду, фашистської партії, СД, СС та ін."²⁸ Але вся справа в тому, що визнаючи злочинними ці організації, Нюрнберзький військовий

трибунал не ставив питання щодо визнання їх суб'єктами злочинів і притягнення їх до кримінальної відповідальності, як не ставить і національне карне законодавство, наприклад, питання щодо визнання суб'єктом злочину банди чи іншої злочинної організації, хоча їх злочинний характер презумується і достатньо установлення факту належності до цих організацій, щоб якого – небудь індивіда притягти до кримінальної відповідальності. Приблизно така ж схема була вироблена і щодо членів нацистських організацій. Стаття 10 Статуту Нюрнберзького трибуналу установлювала: "Якщо трибунал визнає ту чи іншу групу або організацію злочинною, компетентні національні влади кожної з Підписних Сторін мають право притягувати до суду національних, військових чи окупаційних трибуналів за належність до тієї чи іншої групи або організації. У цих випадках злочинний характер групи або організації вважається доказаним і не може піддаватись запереченню".²⁹ Пояснюючи зміст цієї статті Статуту, А.Н.Трайнін писав: "Трибунал, отже, вирішував лише питання злочинного характеру організації. Але Статут відкинув саму постановку питання щодо кримінальної відповідальності гітлерівських організацій як юридичних осіб. Відповідати за злодіяння, вчинені гестапо, СС, СА та іншими організаціями, мають фізичні особи, конкретні винуватці цих злодіянь... Таким чином, і теоретичні міркування, і досвід Нюрнберзького процесу свідчать про те, що не тільки держава, але й інші юридичні особи нести кримінальну відповідальність, бути суб'єктами злочинів не можуть".³⁰

Тільки конкретні фізичні особи можуть бути суб'єктами злочинів і нести кримінальну відповідальність за всякий злочин незалежно від того, міжнародний він, міжнародного характеру чи внутрідержавного значення, скоєно його проти людини чи проти людства. Це не тільки теоретично доказано провідними вченими в галузі кримінального та міжнародного права, але й засвідчено практикою міжнародного співробітництва

держав у боротьбі зі злочинами, що порушують міжнародні інтереси. Неможливо знайти ніяких згадок про кримінальну відповідальність держави в документах, що стосуються капітуляції Германії та Японії, у Статутах Нюрнберзького і Токійського міжнародних військових трибуналів, а також у мирних договорах 1947 року. "Тим часом, — зауважує Г.І.Тункін, — де, як не в цих документах, має згадуватися про кримінальну відповідальність за дуже тяжкі правопорушення, скоєні агресорами, якби кримінальна відповідальність держави взагалі мала на увазі."³¹

Навпаки, після Другої світової війни склалось поняття міжнародного злочину як кримінально караного діяння, учиненого окремою фізичною особою у вигляді посягання на мир між народами, на основні права людини і свободу народів. Це поняття одержало свій розвиток у таких міжнародних документах, як Статут Міжнародного військового трибуналу для покарання головних воєнних злочинців європейських країн "осі" 1945 року, Статут Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу 1946 року, резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 року та від 21 листопада 1947 року щодо видачі та покарання воєнних злочинців.

9 грудня 1948 року ООН прийняла Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього. Аналогічно Статутам Нюрнберзького та Токійського трибуналів Конвенція передбачає, що особи, які здійснюють геноцид, підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими або приватними особами.³²

Комісією міжнародного права ООН відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 21 листопада 1947 року було вироблено в 1954 році проект Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, у статті 1 котрого чітко і недвозначно визначено суб'єкта цих злочинів таким чином: "Злочини проти миру та безпеки людства, визначені в цьому кодексі, є міжнародно — правовими злочинами, відповідальні за котрі індивіди

караються". У статті 2 проекту наведено перелік таких злочинів, де поряд з актами агресії погрозою удатися до акту агресії та іншими видами злочинних акцій, здійснюваних властями якої—небудь держави, у п. 6 ст. 2 передбачалась відповідальність за ведення або заохочення властями якої—небудь держави терористичної діяльності в іншій державі або допущення властями якої—небудь держави організованої діяльності, розрахованої на вчинення терористичних актів в іншій державі.³³ Співставлення статей 1 і 2 проекту, безперечно, свідчить про те, що під властями якої—небудь держави маються на увазі конкретні представники влади, а не власне конституційний лад або політичний режим держави.

Із тексту Європейської конвенції по боротьбі з тероризмом (1977) також не вбачається ні найменшого натяку на те, що тут як суб'єкт злочину розуміється не тільки фізична особа.

Таким чином, реалістичний підхід до вирішення даного питання допускає лише одну можливість — "якщо вже мова йде про кримінальну відповідальність, суб'єктами її можуть бути лише фізичні особи, і ці особи не можуть прикриватися ніякими посиланнями на те, що вони діяли за мандатом держави".³⁴

Саме тому сучасні теорії, що визнають за суб'єктів міжнародного тероризму не тільки фізичні особи, але й держави,³⁵ являють собою не що інше, як спроби реанімувати теорії кримінальної відповідальності держави на нижчому рівні суспільних подій. І якщо міжнародне співтовариство не визнає державу як суб'єкта ніяких злочинів, то такі формулювання, як "терористичні акти одних держав проти інших держав", що подекуди зустрічаються в літературі, взагалі є некоректними, як некоректне і саме поняття "державний тероризм". Держава не може чинити терористичні акти, як не може здійснювати крадіжки, вимагательства, убивства, хуліганські дії. Тож називати тероризм "державним" тільки тому, що деякі високопоставлені представники держави раптом посприяли

терористам, — це вже очевидна натяжка. За сучасних умов кожний корумпований державний чиновник може бути замішаним у будь-якому злочині з міжнародним елементом і проти будь-якої держави, наприклад у злочинному заволодінні коштами чи іншими коштовностями іншої держави. То не буде ж це підставою, щоб говорити про "державне" шахрайство, "державну" крадіжку, "державне" пограбування, а на державу навішувати ярлика "держави-зłodія", "держави-шахрая" тощо.

Але чим же завинили народи тих держав, щоб за злочинні дії представників і агентів держави зазнати неслави загального осуду. Звідси випливає: якщо тероризм — це кримінальне діяння, то воно не може стикатися ні з поняттям "політика", ні з поняттям "державна". Отже, як неправомірним є поняття "терористична політика", так і неправомірне поняття "державний тероризм".

З огляду на це видаються неточними класифікації тероризму, коли поряд з "державним", політичним, релігійним і т. ін. тероризмом виокремлюється ще й кримінальний тероризм, бо ж усякий тероризм кримінальний і ніякого некримінального тероризму не існує. А вже сам кримінальний тероризм можна підрозділити за мотивацією (політична, релігійна, економічна тощо) і за суб'єктом злочину (скоєний громадянином своєї країни чи іноземцем, особою, яка не має яких-небудь повноважень, чи то представником якихось державних структур). І цілком слушно зауважив у ході згаданої вище дискусії з проблем тероризму А.В.Наумов: "Щодо спроб відмежувати «кримінальний» тероризм від «некримінального» (політичного, націоналістичного, релігійного), то таке розмежування можна умовно провести лише за його мотивацією, тобто на кримінологічному або психологічному рівні. У рамках же карного закону будь-який тероризм — кримінальний, тому що являє собою порушення карного закону".³⁶ До того ж, як було розглянуто раніше, не тільки в рамках національного закону, але й у

рамках міжнародних угод тероризм розцінюється як кримінальне діяння.

За сферою розповсюдження тероризм можна розділити на внутрішній та міжнародний.³⁷

До міжнародного тероризму належить досить широкий спектр діянь, і в залежності від значущості порушуваних ними міжнародних інтересів виділяють тероризм як різновид міжнародних злочинів, або злочинів міжнародного характеру, або так званих злочинів з іноземним елементом.

До міжнародних злочинів насамперед належать ті, котрі передбачені ст. 6 Статуту Нюрнберзького військового трибуналу і котрі А.Н.Трайнін називав злочинами проти людства. За Статутом Міжнародного військового трибуналу ці злочини поділено на три групи:

1. Злочини проти миру (планування, готування, розв'язування чи ведення агресивної війни або війни на порушення міжнародних договорів, угод чи заповіть або участь у загальному плані чи зговорі, спрямованому на здійснення будь-якої з викладених вище дій).

2. Воєнні злочини (порушення законів чи звичаїв війни, до котрих належать: убивства, катування чи викрадення в рабство або з іншою метою цивільного населення окупованої території, убивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають у морі; убивства заложників; пограбування суспільної чи приватної власності; безглузде руйнування міст і сіл; нищення, невинуватиме військовою необхідністю).

3. Злочини проти людства (убивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокі, вчинені щодо цивільного населення до чи під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення чи зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні).³⁸

На теперішній час до міжнародних злочинів відносять також геноцид, екоцид, біоцид, апартеїд.³⁹

Поняття злочинів міжнародного характеру, яке дає змогу відмежувати їх від міжнародних злочинів, досить чітко і докладно розглянуто в наукових працях І.І.Карпця. Він визначив їх таким чином: "Злочини міжнародного характеру — це діяння, передбачені міжнародними угодами (конвенціями), і які не належать до злочинів проти людства, але посягають на нормальні відносини між державами, завдають шкоди мирному співробітництву в різних галузях відносин (економічних, соціально — культурних, майнових тощо), а також організаціям та громадянам, караються або згідно з нормами, установленими в міжнародних угодах (конвенціях), ратифікованих в належному порядку, або згідно з нормами національного кримінального законодавства відповідно до цих угод".⁴⁰

Усі злочини міжнародного характеру він розподіляє на декілька груп і до першої групи зараховує злочини, котрі завдають шкоди мирному співробітництву та нормальному здійсненню міждержавних відносин. До цієї групи він включає тероризм, найманство, незаконне радіомовлення, викрадення повітряних суден.

Разом із тим, на думку І.І.Карпця, певні різновиди тероризму можуть "дотягти" і до рівня міжнародних злочинів та виходити за рамки розробленої ним класифікації злочинів міжнародного характеру. "Нам уявляється, — зауважує І.І.Карпець, — що нинішній період з усією очевидністю показує небезпеку тероризму не просто як злочину міжнародного характеру, але й як міжнародного злочину... Так, якщо ми маємо справу з «державним» тероризмом типу нальоту Ізраїлю на аеропорт Уганди, то в даному випадку, на наш погляд, у наявності елементи такого злочину, як агресія. Якщо терористи вдаються до фізичного знищення цілих груп людей, то в наявності елементи тих злочинів, котрі чинили гітлерівці..."⁴¹ Думається, навіть такі приклади не порушують розробленої І.І.Карпцем класифікації і не дають підстав "підіймати" тероризм до розряду міжнародних злочинів. Сам же І.І.Карпець, називаючи наліт Ізраїлю "державним" (бере це слово в

лапки, мабуть тому, що не є прихильником визнання держави суб'єктом злочину) тероризмом, у той же час беззастережно кваліфікує це діяння як акт агресії. Але якщо тут у наявності елементи іншого, ще небезпечнішого злочину, то до чого тоді тероризм? Саме так й інші діяння масового характеру, хай навіть зовні схожі на терористичну діяльність, будуть кваліфікуватися як агресія (пряма чи непряма, масштабна чи незначна), геноцид, локальна війна і т.д., тобто як діяння, що становлять значно серйознішу небезпеку, ніж тероризм, і відповідальність за їх скоєння настане не за тими міжнародними угодами (конвенціями), котрі передбачають відповідальність за тероризм, а зовсім за іншими — котрі устанавлюють відповідальність за агресію, геноцид і подібні акції, які швидше терор, а не тероризм.

Щодо викладеного доцільно зупинитися на позиції І.П.Блішенка та М.В.Жданова: "Безсумнівно, терористичні акти держав становлять найбільшу небезпеку для міжнародного миру та безпеки, проте їх не слід відносити до актів агресії... Терористичні акти, скоювані властями якої — небудь держави, або допущення властями якої — небудь держави організованої діяльності, розрахованої на вчинення терористичних актів в іншій державі, необхідно кваліфікувати як акт непрямой агресії".⁴² Якщо не брати до уваги прихильність авторів до теорії кримінальної відповідальності держави як суб'єкта злочину, то в цілому вони досить точно підмітили, що багато які діяння, зовні схожі на міжнародний тероризм, насправді не є такими і являють собою зовсім інші сутнісні категорії, особливо якщо це стосується діяльності державних органів. А тому і не слід з огляду на ці діяння піддавати поняття тероризму необгрунтованому розширювальному тлумаченню.

Віднесення до міжнародного тероризму будь — якої підривної діяльності властей однієї держави проти іншої є також не що інше, як прийом розширювального тлумачення. Але якщо так тлумачити міжнародний

тероризм, то визначення його загальноприйнятого поняття ніколи не зрушить з "мертвої точки", бо поки існують держави і кордони між ними, діяльність спецслужб неминуча, проте це вже не терористична, а політична діяльність, хоча деколи і не зовсім коректна. "Власне кажучи, — зауважує Ф.І.Раззаков, — кожна спецслужба в світі має в своєму штаті людей, готових виконати наказ і вдатися до крайніх заходів, тобто до вбивства. Агенти зовнішніх розвідок використовують у таких випадках найрізноманітніший арсенал запасів — від всіляких отрут до вибухових пристроїв. Візьмемо для прикладу радянський КДБ. На початку 30-х років у ньому було створено службу диверсій і терору, котру очолив П.Судоплатов. Діяла вона на підставі секретних розпоряджень вищого радянського керівництва, котре вдавалося до прийняття заходів із припинення діяльності ворожих осіб особливими засобами за спеціальним розпорядженням. Унаслідок майже 25-річного свого існування ця служба ліквідувала декілька десятків противників режиму, застосовуючи з цією метою найрізноманітніші способи." ⁴³

Не менш вражаючий "послужний список", мабуть, і в агентів ЦРУ, за що в нашій літературі часів протистояння двох суспільно-політичних систем цей державний орган "охрестили" "найкрупнішою і найзловіснішою державною терористичною організацією", ⁴⁴ котра "із службового обов'язку займається терористичною діяльністю". ⁴⁵

Але вся справа в тому, що завдання спецслужб (і це очевидно будь-кому, навіть незнайомому з тонкощами їх роботи) не сфокусовані на терористичній діяльності. Більше того, ніякі інші організації, крім цих усіма "облаяних" спецслужб, і не мають змоги вести ефективну боротьбу з тероризмом, особливо якщо йдеться не про вироблення понять, а про реальне протиборство.

Певна річ, агенти спецслужб з метою досягнення поставлених державною владою політичних цілей можуть скористатися "послугами" терористів, так само, як і "послугами" злодіїв, бандитів, професійних убивць,

повій, та це ж не означає, що спецслужби мають бути "ушановані" ще й іншими найменуваннями відповідно до використовуваного контингенту. Усі ці "використання" являють собою лише технічні засоби, дрібні часточки великої політичної гри, де, звичайно, є місце і шпигунству, і диверсіям, і політичним убивствам, і викраденням, і підкупам службових осіб, і організації терористичних актів тощо. Проте ніякий політичний режим — чи то демократичний, чи терору — ніколи не ототожнював себе з терористичною практикою. Навіть така одіозна державна організація, як гестапо, за основні завдання своєї діяльності ставила боротьбу "проти "ворогів держави", саботажників, терористів..."⁴⁶

Таким чином, тероризм зовсім непорівнянний з підривною діяльністю спецслужб, як, скажемо, непорівнянна крадіжка з парламентськими виборами, бо тероризм — це різновид кримінального караного вчинку, а діяльність спецслужб — це проведення політики держави всередині країни та за її межами. За певних обставин вона може набувати різних форм та видів насильницьких дій, що являють собою окремі елементи прояву зовнішнього чи внутрішнього державного терору.

Зважаючи на викладене, думається, що розробка поняття міжнародного тероризму має йти не шляхом його розширювального тлумачення (бо таке тлумачення може охопити собою інші усталені поняття, зокрема такі, як "агресія", "геноцид", "екоцид", стосовно яких маються відповідні дефініції в інших міжнародних угодах), а навпаки — шляхом звуження його ознак, котрі дали б змогу відмежувати його не тільки від зазначених вище понять, але й від суміжних, таких, як політичне вбивство, бандитизм, диверсія, захоплення заложників тощо.

Варіант визначення міжнародного тероризму, запропонований у ст.24 проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, містить досить чіткі критерії. Однак сама специфіка Кодексу не дає змоги охопити змістом його статей переважну більшість варіантів

міжнародного тероризму, оскільки всі ці різновиди терористичної діяльності явно не "дотягують" до рівня міжнародних злочинів, здатних завдати шкоди самим засадам миру та безпеки людства. До того ж і ті діяння, котрі за ст. 24 проекту цього Кодексу належать до міжнародного тероризму, на випадок масового розповсюдження або заподіяння значних збитків якій — небудь державі набувають значення прямої чи непрямой агресії. Якщо ж вони мають епізодичний і локальний характер, то навряд чи їх можна віднести до розряду злочинів проти миру та безпеки людства. З огляду на це виникає питання: а чи треба взагалі в даному Кодексі мати статтю про міжнародний тероризм? Згідно із задумом його розробників виходить, що він охоплює лише найнебезпечніші види міжнародного тероризму, а що ж робити з іншими його різновидами? Неминуче постає така дилема: або всі форми та види міжнародного тероризму охопити статтею даного Кодексу, але тоді буде штучно завищена шкала суспільної небезпеки цих діянь; або інші форми та види міжнародного тероризму, що не підпадають під дію цього Кодексу, навести в спеціальній універсальній конвенції по боротьбі з тероризмом. Але тоді постає і таке питання: якщо буде універсальна конвенція по боротьбі з тероризмом, нащо тоді згадувати про тероризм у даному Кодексі; чи не слушніше буде всі форми та види тероризму передбачити в рамках загальної Конвенції по боротьбі з тероризмом?

Проте існує ще один бік проблеми. Як зазначалось раніше, світове співтовариство неодноразово намагалось розробити та прийняти Міжнародний кримінальний кодекс, в якому можна було б урахувати всі нюанси злочинів і розташувати їх залежно від ступеня суспільної небезпеки та характеру скоєного. Ці спроби закінчувались невдало, оскільки проекти Кодексів, з одного боку, не всіх задовольняли з політичних міркувань, а з іншого — містили концепцію кримінальної відповідальності держав як суб'єктів злочинів, котра не сприймалась більшістю вчених.

Безперечно, проекти мали істотні недоліки і тому були цілком обгрунтовано відхилені. Але, як це деколи трапляється, з "каламутною водичкою" виплісують і раціональну зернину. Здається, щось подібне сталося і з проектами Міжнародного кримінального кодексу. Адже якщо прийняти за основу концепцію, згідно з якою суб'єктами злочинів можуть бути тільки фізичні особи, то можливість опрацювання та прийняття Міжнародного кримінального кодексу не здається такою вже нездійсненною. Цей єдиний кодифікований міжнародний документ, увібравши в себе досягнення попередніх міжнародних угод з окремих проблем боротьби з міжнародною злочинністю, надалі звільнив би від необхідності прийняття все нових і нових конвенцій по злочинам, що набувають міжнародного характеру. Бо ж при наявності загального Кодексу достатньо було б унести відповідні поправки до його статей, щоб надати тому чи іншому злочинному діянню міжнародний характер і успішно вести з ним боротьбу за вже відпрацьованою схемою.

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

У чинному кримінальному законодавстві України самих понять "тероризм", "терористичний акт", "злочин терористичної спрямованості" взагалі не існує, хоча раніше поняття "терористичний акт" було в законі і стосувалося лише окремих випадків насильницьких актів, учинених за політичними мотивами в антидержавних цілях.

Так, у КК УРСР, що набув чинності з 1 липня 1927 року, у главі про контрреволюційні злочини містилась ст. 54⁸, яка передбачала відповідальність за вчинення терористичних актів проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій і за участь у виконанні таких актів, хоч би й особами, котрі не належать до контрреволюційної організації.

У диспозиції ст. 54⁸ КК УРСР не розкривався зміст поняття терористичного акту і тих дій, котрі охоплювались складом даного злочину; воно було визначене пізніше юридичною наукою та судовою практикою. "Терористичний акт, — зазначалось в юридичному словнику тих часів, — один із найтяжчих злочинів, який охоплює вбивство, замах на вбивство, нанесення тілесного ушкодження та інші насильства щодо представників радянської влади або діячів громадських організацій трудящих, убивство чи насильство над членами їх сімей, а також пошкодження або знищення

майна цих осіб, якщо такі дії вчинені з контрреволюційним наміром... Убивство жінки на підставі чинення опору її розкріпаченню, будучи посяганням на політичні та національні завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції, також кваліфікується як терористичний акт".¹

Тобто під терористичним актом розумілись будь-які, з контрреволюційним наміром насильницькі дії проти представників радянської влади або діячів громадських організацій чи то членів їх сімей, або стосовно майна цих осіб, а так само і дії насильницького характеру проти інших осіб за політичними мотивами, незалежно від того, учинені ці дії таємно чи відверто, створювали вони небезпеку для оточуючих чи ні. Ця стаття являла собою по суті спеціальну норму щодо злочинів проти особистості і проти власного майна громадян.

Посягання на державну та суспільну власність, особливо вчинені загальнонебезпечним способом і в контрреволюційних цілях, розглядались як диверсійні акти. У ст. 27¹ КК УРСР, що установлює підвищену відповідальність за подібні акти, безпосередньо зазначалось: "При засудженні за шпигунство, спроби організації вибухів, катастроф, підпалів із людськими жертвами та інших диверсійних актів (ст. 54⁶, 54⁷, 54⁹ Кримінального кодексу УРСР) судові надається право вибирати по цих злочинах не тільки вищу міру покарання (розстріл), але й позбавлення волі строком до 25 років".²

По закінченні розпочатої в 1958 році кодифікованої роботи 28 грудня 1960 року був прийнятий, а з 1 квітня 1961 року набув чинності Кримінальний Кодекс УРСР. У ньому поняття "терористичний акт" було у двох статтях — 58 і 59, під яким у ст. 58 КК розумілось скоєння вбивства або заподіяння тяжкого тілесного пошкодження, які спрямовані проти державного чи громадського діяча або представника влади в зв'язку з його державною чи громадською діяльністю і з метою підризу чи ослаблення радянської влади; у ст. 59 КК — скоєння вбивства або заподіяння тяжкого тілесного

ушкодження, спрямовані проти представника іноземної держави з метою провокації війни або міжнародних ускладнень.

Порівняно з КК УРСР 1927 року вбачається звуження змісту поняття терористичного акту; яке вмістило в собі лише скоєння вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження особам, зазначеним у статтях 58 і 59 КК, і залишило поза рамками цього поняття інші насильницькі дії проти зазначених осіб, а також дії проти членів їх сімей та щодо майна цих осіб. У той же час передбачені у статтях 58 і 59 КК діяння, як і раніше, кваліфікувались як терористичний акт, незалежно від способу їх учинення та наявності чи відсутності скільки — небудь серйозного суспільного резонансу.³

У діючій сьогодні редакції⁴ КК України у статтях 58 і 59 уже відсутній термін "терористичний акт", а самі діяння, що підпадають під ознаки цих статей, називаються посяганням на життя державного діяча чи представника іноземної держави.

Мабуть, відмова законодавця від поняття "терористичний акт" у наведеному випадку цілковито виправдана, бо в дійсності, по — перше, терористичні акти виявляються не тільки і не стільки в політичних убивствах, а, по — друге, політичні вбивства здійснюються не тільки і не стільки терористичними методами.

На цей час у чинному КК України лише в одній нормі є термін "тероризування", котрий фігурує в ст.69¹ КК, що установлює відповідальність за тероризування в місцях позбавлення волі засуджених, які стали на шлях виправлення. У диспозиції ст.69¹ КК відсутні які — небудь відмітні ознаки цього поняття, і "розшифрування" його дається в п.4 постанови №2 Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 року "Про судову практику по справах щодо злочинів, пов'язаних з порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі", де зазначається: "Під тероризуванням засуджених, які стали на шлях виправлення, передбаченим ст.69¹ КК України, слід розуміти застосування насильства чи погрози його застосування

з метою примусити їх відмовитися від сумлінного ставлення до праці та додержання правил режиму, а також вчинення таких же дій з помсти за виконання громадських обов'язків по зміцненню дисципліни і порядку у виправно-трудовій установі. Тероризуванням слід вважати також глум чи знущання над засудженими з метою їх залякування і перешкодження виконанню покарання. Нанесення побоїв, заподіяння тілесних ушкоджень і подібні дії, якщо вони вчинені на ґрунті сварок, особистих взаємовідносин винного з потерпілим, не можуть кваліфікуватися як тероризування засуджених."⁵

Щоправда тут додається трохи розширювальне тлумачення поняття "тероризування" за рахунок віднесення до даної категорії і всіх випадків насильницьких дій або погрози їх застосування з помсти за виконання громадських обов'язків. Але, здається, у цілому з основоположних моментів зміст розглядуваного поняття викладено в такому аспекті, який досить адекватно відбиває його сутність.

То в чому ж суть поняття "тероризування"?

Згідно з визначенням тлумачних словників "тероризувати" (фр. *terroriser* від лат. *terror* — страх, жах) означає: переслідувати, погрожуючи розправою, насильством, тримати у стані страху.⁶

Суть тероризування зводиться до залякування, переслідування, страхання, створення умов страху, але не в розумінні звичайного страхання злочинцем жертви в ході здійснення злочину з метою полегшити його скоєння і не як об'єктивно створений стан страху, котрий виникає в осіб при наявності серії тих чи інших найбільш резонансних насильницьких злочинів. (Наприклад, обстановка страху в тому чи іншому населеному пункті виникає внаслідок дій маньяка — вбивці, маньяка — насильника, зухвалої банди тощо, стосовно котрих у розмовах нерідко використовують такі вислови, як "вони тероризують населення".) Яким би тяжким не був злочин і який би суспільний резонанс він не одержав, дії особи, що його скоїла, не можуть бути

кваліфіковані як "тероризування" у власному значенні цього поняття, якщо вчинені в ході даного злочину насильницькі чи інші дії були кінцевою метою винного, або ж стан страху виник у результаті скоєння діяння, незалежно від намірів самого винного.

Характерні ознаки тероризування як самостійної ознаки злочинного діяння полягають ось у чому: 1) насильницькі та інші дії винного не є самоціллю, а використовуються як засіб досягнення інших цілей; 2) обстановка страху виникає не сама собою як наслідок скоєного діяння чи суспільного резонансу, а цілеспрямовано створюється винним з розрахунку на її сприяння в досягненні кінцевої мети як засобу примусу до прийняття чи відмови від прийняття якого — небудь рішення в інтересах винного або інших осіб; 3) насильницькі та інші злочинні дії можуть бути спрямовані проти одних осіб (як фізичних, так і юридичних), а досягнення кінцевих цілей винного здійснюється за рахунок дій третіх осіб (як фізичних, так і юридичних); 4) кінцеві цілі, до яких прагне винний, коли скоює злочинні діяння, можуть мати як злочинний, так і незлочинний характер.

Сукупність зазначених ознак дає змогу кваліфікувати злочинні діяння винного як "тероризування" у власному значенні цього слова, а самі діяння характеризувати як злочини терористичної спрямованості. Тобто такі кримінально — правові поняття, як "тероризування" (у власному значенні цього слова) і "злочини терористичної спрямованості" являють собою мовби два нюанси характеристики відповідного злочинного діяння, де "тероризування" значною мірою зацентровано на його об'єктивних моментах, а "терористична діяльність" — на суб'єктивних. Тому аналізуючи подібного роду злочини, ці поняття в зазначених смислових об'ємах можна використати і як синоніми, бо виділити окремо об'єктивні та суб'єктивні критерії злочину можливо лише теоретично, насправді ж існує діалектичний взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного в процесі вчинення злочину, і "як усякий акт

зовнішньої людської поведінки злочин являє собою певну психофізичну єдність".⁷

Таким чином, слід повністю погодитись з трактуванням постанови Пленуму Верховного Суду України стосовно поняття "тероризування" в тій його частині, коли під тероризуванням розуміються насильницькі та інші дії (глузування, знущання) як засоби залякування засуджених, котрі стали на шлях виправлення, з метою примусити їх відмовитися від законопослушної поведінки. Водночас викликає сумнів беззастережне віднесення до тероризування вчинення таких же дій з помсти за виконання потерпілим громадських обов'язків, оскільки в тих випадках, коли цільове спрямування вичерпується самим актом насильства або іншої дії, то тероризування відсутнє, бо на подальший розвиток подій, що виражається зміною поведінки потерпілого чи інших осіб, винний не розраховує. Інша справа, якщо акт помсти не є самоціллю, а служить якби для повчання решти засуджених, які стали на шлях виправлення, виступає як засіб їх залякування, і це охоплюється наміром винного та усвідомлюється оточуючими.

Розширювальне тлумачення поняття "тероризування" на практиці призводить до того, що за даною статтею кваліфікуються і ті діяння, котрі по суті такими не є, а являють собою лише різновиди злочинів проти особи, вчинених з низьких мотивів. До таких і належать діяння проти засуджених, які стали на шлях виправлення, але не з метою змусити їх відмовитися від громадської діяльності або від адекватного сприйняття виправно-трудового впливу, а з помсти за саму цю діяльність чи поведінку, коли акт помсти виступає як кінцева мета винного.

Напевно, Пленум Верховного Суду вдався до розширювального тлумачення поняття "тероризування" через не зовсім удачу конструкцію ст. 69¹ КК. Мимовільно виникає питання: а чи потрібен тут цей термін, якщо відсутня яка-небудь інша подібна термінологія в усьому Кримінальному Кодексі, з якою його можна було б порівняти? Адже основне призначення цієї статті

полягає в посиленні відповідальності за будь-які протидії досягненню цілей покарання, і яка ж принципова різниця — скоєно це діяння з терористичною спрямованістю чи без такої; а тому, певно, Пленум Верховного Суду і охопив поняттям "тероризування" і випадки вчинення подібних дій з помсти. Проте акцентування уваги в диспозиції статті на тероризуванні ув'язнених не виключає ж тих реальних ситуацій, коли з терористичною спрямованістю здійснюються діяння і проти представників адміністрації виправно-трудової установи, і це зайвий раз свідчить про недосконалість конструкції КК України.

Треба думати, що удосконалювання диспозиції цієї статті може йти за одним із трьох напрямів: або уточненням поняття "тероризування" і наданням йому власного значення, яке б виключало можливість розширювального тлумачення; або зазначенням тероризування як кваліфікуючої ознаки даного складу; або відмовою від самого терміну "тероризування", як це сформульовано у відповідній статті КК Російської Федерації. Зокрема, ст. 321 КК РФ, що передбачає відповідальність за дезорганізацію нормальної діяльності установ, які забезпечують ізоляцію від суспільства, сконструйована таким чином:

"1. Погроза застосування насильства щодо співробітника місця позбавлення волі чи місця утримання під вартою, а також щодо засудженого з метою перешкодити його виправленню або з помсти за виконання ним громадського обов'язку, —

карається позбавленням волі строком до п'яти років.

2. Застосування насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я, до осіб, зазначених у частині першій даної статті, —

карається позбавленням волі строком від трьох до десяти років.

3. Діяння, передбачені частинами першою чи другою цієї статті, вчинені організованою групою або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, —

карається позбавленням волі строком від п'яти до дванадцяти років."

Певна річ, відсутність самого терміну не позбавляє можливості вбачати тероризування засуджених, котре чітко виражене у словах "а також щодо засудженого з метою перешкодити його виправленню". До того ж тероризування тут же відмежовується від аналогічних за формою діянь, але вчинених проти засудженого "з помсти за виконання ним громадських обов'язків"; тобто проведено чітке розмежування злочинів терористичної спрямованості і злочинних діянь, учинених на підставі помсти. Водночас відсутність зацикленості саме на "тероризуванні засуджених" дозволяє розцінювати як злочини терористичної спрямованості і певні дії проти представників адміністрації установи.

Аналогічно відсутність у ст. 58 і 59 КК України терміну "терористичний акт" не означає, що тут виключається вчинення зазначених злочинів з терористичною спрямованістю. У цих складах злочинів хоча й немає прямих вказівок на тероризування як ознаки складу, але терористична спрямованість може бути вбачена із самої конструкції складів як факультативної ознаки. Указівка в ст. 58 КК на те, що нею охоплюються діяння, учинені проти перелічених у диспозиції цієї статті державних діячів у зв'язку з їх державницькою діяльністю, а в ст. 59 КК — з метою викликати міжнародні ускладнення, допускає можливість скоєння цих дій у тому числі і з терористичною спрямованістю, тобто як засіб залякування і примушування до прийняття якого — небудь рішення або відмови від нього в інтересах винного чи в інтересах третіх осіб як фізичних, так і юридичних.

Адже тероризм відвічно ні в чому іншому, по суті, і не виражався, крім як у політичних вбивствах і замаху на них з терористичною спрямованістю. Це з усією очевидністю демонструє практика революційного народництва, анархістських і есерівських організацій. Хоча переважна більшість учинених їхніми представниками політичних убивств і замахів до тероризму як

такому віднести неможливо, проте всі вони мали явну терористичну спрямованість, бо здійснювались з претензіями на примушування властей до зміни курсу суспільного розвитку.

Уперше така спрямованість, хай і в недосконалому вигляді, виявилася в акті замаху на вбивство російського царя Олександра II, учиненому 4 квітня 1866 року Дмитром Караказовим. Він намагався зробити прицільний постріл в імператора з натовпу, але селянин Осип Комісаров, який стояв поруч, побачивши спрямований на государя пістолет, штовхнув Караказова в лікоть, внаслідок чого куля не досягла цілі.

У прокламації "Друзям — робітникам!", яку Д.В.Караказов розповсюдив напередодні замаху і один примірник якої було виявлено під час його затримання у нього в кишені, чітко простежувалась мотивація діяння, зумовлена прагненням досягти політичних цілей в інтересах вибраних ним соціальних груп. У ній, зокрема, писалось: "Сумно, тяжко мені стало, що так гине мій любий народ. Удасться мені мій замисел, — я умру з думкою, що смертю своєю приніс користь дорогому моєму другові — руському мужичку. А не вдасться, так усе ж я вірую, що знайдуться люди, котрі підуть моїм шляхом. Мені не вдалось — їм удасться. Для них смерть моя буде прикладом і надихне їх. Хай пізнає руський народ свого головного могутнього ворога — будь він Олександр другий чи Олександр третій і так далі, це однаково. Справиться народ зі своїм головним ворогом, решта — мілкі поміщики, вельможі, чиновники та інші багатії злякаються, тому що кількість їх зовсім незначна. Тоді — то і буде справжня воля".⁸

Проте якщо в терористичних діях Караказова цільова спрямованість була розпливчата, аморфна і полягала в намаганні досягти такого суспільного ладу, коли буде "справжня воля", а самі дії навіть в очах його сучасників революційного толку мали вигляд учинку якого — небудь фанатика⁹, то вже терористичні акти народників, анархістів, есерів були засобом досягнення конкретних цілей, чітко сформульованих ними у

відповідній друкованій продукції з ультимативними вимогами до уряду.

Так, у програмі терористичної фракції партії "Народна воля", написаній О.І.Ульяновим, прямо зазначалось: "Будучи терористичною фракцією партії, тобто приймаючи на себе справу терористичної боротьби з урядом, ми вважаємо за потрібне докладніше обгрунтувати наше переконання щодо необхідності та продуктивності такої боротьби... Успіх такої боротьби не викликає сумнівів. Уряд змушений буде шукати підтримки в суспільства і поступитися його найясніше висловленим вимогам. Такими вимогами ми вважаємо: свободу думки, свободу слова та участь народного представництва в управлінні країною".¹⁰ І далі "з повною впевненістю" стверджується, що всяка терористична діяльність припиниться, якщо уряд гарантує виконання таких умов:

1. Повна свобода совісті, слова, друку, сходок, асоціацій і пересування.

2. Скликання представників від усього народу, вибраних вільно прямим і загальним поданням голосів, для перегляду всіх суспільних і державних форм життя.

3. Повна амністія за усіма державними злочинами минулих часів, тому що це були не злочини, а виконання громадського обов'язку".¹¹

Терористичний характер мали і акти помсти, котрі негайно широко розголошувались особами, що їх учинили, або співтоваришами з докладним поясненням мотивів та цілей цих акцій і висуненням конкретних вимог, виконання яких буде сигналом до припинення подібної практики. Власне кажучи, акти помсти чинили і В.І.Засулич, котра стріляла 24 січня 1878 року в Петербурзького градоначальника Ф.Ф.Требова і тяжко поранила його; і С.М.Степняк – Кравчинський, котрий ударом кинджала вбив 4 серпня 1878 року шефа жандармів М.В.Мезенцова. Проте ці акти помсти не були самоціллю, а виступали як засіб залякування уряду та дезорганізації діяльності його структур з метою змусити його піти на політичні та інші поступки в інтересах революціонерів.¹²

Приблизно такий же зміст мало поняття терористичного акту і в перші роки радянської влади, та в подальшому воно було значно розширене за рахунок віднесення до терористичних актів будь-яких насильницьких дій щодо державних або громадських діячів, їх родичів, майна, здійснених з контрреволюційним наміром. Під контрреволюційним наміром розумілись будь-які дії, спрямовані на повалення, підриг чи ослаблення влади, або на підриг чи ослаблення зовнішньої безпеки та основних господарських, політичних та національних завоювань пролетарської революції.¹³ Однак на фоні розширення поняття терористичного акту в структурі самих діянь, що кваліфікуються як терористичні акти, частка тих, у котрих присутня власне терористична спрямованість, у міру зміцнювання радянської держави постійно зменшувалась.

У перші роки радянської влади посягання на державних і громадських діячів носили в основному терористичний характер і скоювались вони політичними противниками з метою посіяти страх і спонукати громадян до відмови від співробітництва з властями, а владні структури — до перегляду політичного та економічного курсу. Надалі ж і політичні противники зрозуміли, що примусити Радянський уряд піти на які-небудь поступки — справа цілковито безнадійна, тому насильницькі дії, спрямовані проти державних чи громадських діячів, здійснювались не з метою радикально змінити існуючі суспільні відносини, а з помсти як акт відчаю та злоби за ураження чи порушення якихось інтересів, і носили ці дії здебільше не терористичний, а якийсь диверсійний відтінок. Хоча, звичайно, і не виключались випадки терористичної спрямованості діяння, та не на макро-, а на мікрорівні — у формі тероризування конкретних індивідів і спроб примушування їх до виконання вимог винних.

У теперішні часи статистика вчинення таких діянь з терористичною спрямованістю також незначна, тому законодавець і відмовився в даних складах від терміну "терористичний акт", сформулювавши ці

склади переважно як такі, що характеризують політичні вбивства.

Тоді в чому ж різниця між просто політичними вбивствами та вбивствами терористичного характеру?

Якщо вбивство терористичної спрямованості є засобом створення обстановки напруженості, способом примушування до чого — небудь чи відмови від чого — небудь тих чи інших осіб, то політичне вбивство без терористичних ознак є способом розв'язування яких — небудь питань самим фактом його вчинення. Політичне вбивство "не потребує" примушування кого — небудь до чого — небудь, усе вирішується автоматично в результаті наслідків, що сталися. Крім того, політичні вбивства звичайно оточує певний ореол таємничості та прихованого сенсу, що розкривається лише через якийсь час і деколи надто тривалий.

З історії відомо, що шляхом політичних убивств досить часто вирішувались суперечки щодо престолонаслідування, але обнародувались версії, досить далекі від суті того, що сталося. Так, у червні 1605 року за наказом Самозванця Лжедмитрія I було таємно вбито царицю Марію Годунову — Скуратову і царевича Федора Годунова, а оприлюднена офіційна версія про самогубство.¹⁴

28 вересня 1978 року через 33 дні після вступу на престол раптово помер глава Католицької Церкви Іоанн Павел I, і багато які обставини його смерті до цього часу оповиті завісою глибокої таємничості. Після смерті Папи по Риму поповзли чутки, що він помер не природною смертю, а був отруєний у своїй опочивальні. Офіційна ж версія оповіщала, що Іоанн Павло I помер у результаті інфаркту міокарда. Зрозуміло, що може йти мова або про подію у світлі офіційної версії, або про таємне політичне вбивство. Проте Е.В.Ковальов і В.В.Малишев, наводячи цей приклад у книзі "За кулісами тероризму", схильні розглядати його як різновид "терористичної діяльності" ЦРУ,¹⁵ що сприймається з натяжкою.

Складним є віднесення до тієї чи іншої категорії політичних убивств представників іноземних держав:

чи вони є звичайними політичними вбивствами, чи вбивствами терористичної спрямованості. Певно, однозначно відповісти на це питання неможливо. До злочинів терористичної спрямованості, ймовірно, їх можна віднести в тих випадках, коли вони є засобом залякування, примушування властей іноземної держави до зміни політичного курсу. Якщо ж ускладнення міжнародних відносин відбувається само собою після скоєного вбивства без яких — небудь попередніх і наступних зусиль зацікавлених осіб, то такий акт слід визнати політичним убивством без ознак терористичної спрямованості, бо в даному випадку характер скоєного свідчить про певну диверсійну спрямованість, але не терористичну, оскільки діяння здійснюється з метою заподіяння шкоди цим відносинам, а не з метою примушування до зміни цих відносин.

З іншого боку, якщо вбивство представника іноземної держави спричиняє ускладнення міжнародних відносин внаслідок неспокою, що виник, недовіри тощо, тоді таке діяння несе на собі властивості терористичної спрямованості. Якщо ж ця обставина використовується лише як привід для здійснення розриву відносин, що фактично склався, або для розв'язування конфлікту, що давно назрів, то має місце політичне вбивство без ознак терористичної спрямованості.

Так, убивство наслідника австро — угорського престолу Франца Фердинанда та його дружини в червні 1914 року в м. Сараєво було використано австро — німецькими військами для розв'язання Першої світової війни. Та чи мало це вбивство терористичну спрямованість і чи створило обстановку страху та недовіри між державами? Звичайно ж ні. Війна між двома коаліціями (німецько — австрійським блоком і Антантою) була викликана крайнім загостренням протиріч у ході боротьби за сфери впливу, джерела сировини, ринки збуту, і не будь цього вбивства — було б інше вбивство та інший привід. Факт убивства наслідника ніяк не впливав на розстановку сил і взаємовідносин держав, котрі потенційно давно вже перебували у стані

війни. Тому це вбивство носить не терористичний, а політичний характер.

Але зовсім інший відтінок має вбивство лівим есером Я.Г.Блюмкіним у 1918 році посла Німеччини в РРФСР Вільгельма Мірбаха. Це вбивство мало за мету створити обстановку страху та недовіри між урядами Німеччини та Росії після тільки що укладеного Брестського миру. Тут ясно простежувалось намагання за допомогою цього вбивства внести зміни у відносини між двома державами, і це намагання мало під собою реальний ґрунт. По — перше, міждержавні відносини між Росією та Німеччиною тільки починали складатися (адже на той час вони перебували в стані війни одна з одною), і багато що було неясним і проблематичним. До того ж складності збільшувались через появу в світі нової держави з невідомим ще нікому політичним і економічним устроєм. По — друге, ліві есери могли реально впливати на розстановку сил, бо їх представники перебували в уряді Росії. А тому скоєне вбивство виступало засобом залякування та тиску, з одного боку, на уряд Німеччини, а з іншого — на уряд Росії з метою примушення до зміни політичного курсу та поновлення воєнних дій. Такі діяння небезпідставно можна віднести до таких, що мають терористичну спрямованість.

З огляду на викладене виникає питання щодо співвідношення між такими поняттями, як "терористичний акт" і "злочини терористичного спрямування".

У період народницького руху ці поняття в тій частині, де йшлося про посягання на життя державних діячів, збігались за об'ємом, оскільки під терористичними актами розумілись дії, які тероризували владні структури з метою примусити їх до прийняття або відмови від прийняття яких — небудь рішень.

У радянський період поняття терористичного акту, змістом якого охоплювались будь — які посягання на державних або громадських діячів з контрреволюційним наміром (пізніше — "з метою підриву або ослаблення Радянської влади"), у цій частині було ширше поняття злочини терористичної спрямованості, тому

що під терористичний акт підпадали діяння незалежно від того, чи вчинені вони з метою спонукання до якихось дій або з помсти за дії цих осіб чи за дії владних структур взагалі. Навряд чи це було правильно. Тому і зараз, коли до терористичних актів зараховують будь-які політичні вбивства, то тим самим безпідставно розширяється зміст поняття "терористичний акт", котре має бути за обсягом у цій частині ідентичним поняттю "посягання на життя з терористичною спрямованістю".

У той же час терористична спрямованість діяння не вичерпується сферою насильницьких дій проти державних діячів та дипломатичних представників і може виявлятися не тільки в активних діях, але і в бездіяльності. Тому зараз "терористичний акт" (у власному значенні цього поняття) і "злочини терористичної спрямованості" співвідносяться як частина і ціле. До того ж слід мати на увазі, що поняття "терористичний акт", з одного боку, звужується за рахунок виключення з його змісту політичних убивств без виразної терористичної спрямованості, а з іншого — має тенденцію до розширення свого змісту за рахунок охоплення цим поняттям терористичних дій, спрямованих не тільки проти державних представників, але й інших осіб. Проте це не впливає на його статус як частини поняття "злочини терористичної спрямованості".

Від терористичного акту слід відрізнити акт тероризму. На перший погляд, вони теж сприймаються як ціле та частина, але лише в тих випадках, коли ці поняття розглядаються стосовно активних насильницьких дій, котрі спричинили конкретні суспільно небезпечні наслідки (руйнування, пошкодження майна, смерть чи заподіяння шкоди здоров'ю громадян). У таких випадках терористичний акт може бути вчинений як з ознаками тероризму, так і без них. І в такому значенні всякий акт тероризму буде терористичним актом, але не всякий терористичний акт буде актом тероризму. Однак акт тероризму може виявлятися не тільки в насильницьких діях, що призвели до реальних наслідків,

але й погрозі здійсненням таких дій. Тобто в цій частині поняття тероризму виходить за рамки поняття "терористичний акт" (змістом якого охоплюються лише реальні скоєні насильницькі дії, а не погроза їх скоєнням) і виступає як складова загальнішого поняття — "злочини терористичної спрямованості".

Таким чином, якщо виходити з концепції, за якою поняття "терористичний акт" не охоплює своїм змістом випадки політичних вбивств без терористичної спрямованості, то співвідношення понять "терористичні акти" і "акти тероризму" ("тероризм") можна графічно зобразити у вигляді трьох відповідних кіл — великого, середнього і малого, де велике коло охоплює цілком два інших кола, котрі усередені великого здебільшого перетинаються між собою.

Тероризм являє собою мовби ядро всіх злочинів терористичної спрямованості, тому йому також властиві всі ті ознаки, котрі притаманні спорідненим діянням і котрі розглядались раніше. Водночас тероризм має і такі риси, котрі виступають у ролі, так би мовити, його "особливих прикмет" і властиві тільки даному діянню.

Характерною рисою тероризму, в першу чергу, є те, що він породжує загальну небезпеку, яка виявляється у виникненні загальнонебезпечних дій або загрози таких. На цю особливість тероризму вказувалось ще в ст. 1 проекту резолюції про тероризм III Міжнародної конференції з уніфікації кримінального законодавства (Брюссель, 1930 р.).¹⁶ Небезпека при цьому повинна бути реальною і реально загрожувати невизначеному колу осіб.

З огляду на зазначене, наприклад, лише незначну частину вчинених народниками, анархістами, есерами терористичних актів можна віднести до актів тероризму як загальнонебезпечних дій щодо невизначеного кола осіб у момент їх скоєння.

У переважній більшості це були цілеспрямовані дії стосовно конкретних осіб способами, котрі реально не завдали і не могли завдати шкоди оточуючим. Такими

були і діяння Д.В.Каракозова, В.І.Засулич, С.М.Степняк — Кравчинського та інші вбивства і замах.

Першою спробою вчинення народниками терористичного акту з рисами тероризму слід вважати підготовку в жовтні — листопаді 1879 року під керівництвом А.І.Желябова підриву залізниці під Александрівськом (нині м. Запоріжжя). Підготовка велась з метою вчинення посягання на життя імператора Олександра II. Проте під час проходження царського поїзда 18 жовтня 1879 року, коли Желябов з'єднав проводи гальванічної батареї, підведені до міни, вибуху не сталося.¹⁷

Першим же закінченим діянням, яке відповідає всім ознакам тероризму, є замах народників на вбивство Олександра II 19 листопада 1879 року під Москвою. Цього разу закладена під залізничне полотно міна спрацювала, але виявилось, що це був поїзд із государевим поштом, який всупереч звичаєві йшов не першим, а другим. Сила вибуху перекинула вантажний вагон, вісім вагонів зійшли з рельсів, серед людей ніхто не постраждав.¹⁸

Усі риси тероризму притаманні і здійсненому С.М.Халтурінін 5 лютого 1880 року замаху в Зимовому палаці, коли під їдальнею імператора було підірвано динаміт, в результаті чого загинуло 10 осіб, контужено та ранено 53 особи; імператор же в цей час перебував в іншому місці.¹⁹

І звичайно ж апогеєм терористичної діяльності народників є вбивство 1 березня 1881 року царя Олександра II вибухом бомби, в результаті якого не тільки загинув імператор, але й постраждали інші особи.²⁰ У цьому епізоді також терористичний акт має всі ознаки тероризму.

Як тероризм слід кваліфікувати і вибух на дачі прем'єр-міністра Росії П.А. Столипіна, здійснений есерами — максималістами 12 серпня 1906 року,²¹ проте саме вбивство П.А. Столипіна (1911 р.) до акту тероризму віднести неможливо, тому що хоча це був, безперечно, терористичний акт, але без створення загальної небезпеки для оточуючих.

Принагідно хотілось би зауважити, що висновки стосовно віднесення до категорії терористичних актів убивства, вчиненого 21 грудня 1869 року автором "Катехісису революціонера" С.Г.Нечаєвим, видаються надто сумнівними.²²

Вивчення матеріалів, які стосуються цього факту, показує, що мотивація вбивства зумовлена суперечностями між С.Г.Нечаєвим і студентом І.І.Івановим через відмову останнього від виконання його вказівки розклеювати прокламації в їдальнях за місцем навчання потерпілого. Убивство було організоване С.Г.Нечаєвим за попередньою змовою з групою осіб і по суті являло собою акт розправи з помсти за невиконання його вимог. Але ж діяння, здійснені з мотивів помсти, не належать не тільки до терористичних актів, а й взагалі до злочинів терористичної спрямованості, якщо вони не є засобом примусу до виконання яких — небудь дій в інтересах винного. Однак, чи могло скоєне Нечаєвим діяння якось уплинути на поведінку інших в заданому ним напрямку? Чи міг він після цього якось контролювати ситуацію і спонукати до яких — небудь дій на фоні справленого враження? Як відомо, зразу ж після вбивства Нечаєв утік за кордон, був знехтуваний всією російською еміграцією, поневірявся по Європі до 1872 року — до моменту видачі його Швейцарією Росії як загальнокримінального злочинця. У Росії був засуджений до 20 років позбавлення волі і в листопаді 1882 року помер у місцях ув'язнення.

Весь калейдоскоп подій, що сталися після вчинення вбивства, з усією очевидністю свідчать про те, що це діяння було останньою дією Нечаєва в Росії. І він, безперечно, уже в момент убивства був свідомим того, що більше ніколи і ні до чого він не зможе нікого примусити, що це "фініш" його злочинної діяльності, тому ні про який акт насильства "для повчання" інших з метою коригування на цьому фоні їх поведінки тут не могло йти й мови. Незважаючи на деяку зовнішню схожість із терористичним актом, розглядуване діяння слід кваліфікувати як убивство на ґрунті особистих

неприятних стосунків за мотивами помсти за відмову від виконання вимог. Щодо терористичної спрямованості, то встановити її в діях Нечаєва неможливо.

Таким чином, виголосивши, що Нечаєвим учинено перший у Росії "успішний" терористичний акт,²⁹ О.В.Будницький у книзі "Історія тероризму в Росії", як уявляється, зовсім несправедливо позбавив "пальми першості" у цьому питанні В.І.Засулич, бо дії Нечаєва з позиції юридичних критеріїв не відносяться до категорії злочинів терористичної спрямованості, тоді як В.І.Засулич учинила терористичний акт за всіма ознаками, формою, змістом. А тому перший "успішний" терористичний акт у Росії було вчинено саме Засулич, а не Нечаєвим, котрий скоїв убивство з помсти без ознак терористичної спрямованості. В його діях не вбачається терористичного акту ні за суб'єктивними, ні за об'єктивними ознаками, не кажучи вже про тероризм як такий, котрий немислимий без створення загальної небезпеки.

Нарівні з породженням загальної небезпеки наступною визначальною ознакою тероризму є створення обстановки страху, пригніченості, напруженості. Але на відміну від інших злочинів терористичної спрямованості, при тероризмі така обстановка створюється не на індивідуальному чи вузько-груповому рівні, а на рівні соціальному, виступаючи як об'єктивний соціально-психологічний фактор, що впливає на інших осіб і примушує їх до якихось дій в інтересах терористів чи прийняття їх умов. Ігнорування зазначених обставин призводить до того, що до тероризму іноді відносять будь-які дії, котрі спричинили страх і неспокій у соціальному середовищі. Однак при тероризуванні обстановка страху створюється не заради його самого, а заради інших цілей, досягнення котрих якраз і пов'язується з його створенням, бо цей страх не "паралізує", а, так би мовити, "мобілізує" потерпілого чи інших осіб на вибір варіанта поведінки, який би задовольнив винних. Так, якщо погроза вбивством вчинена з помсти за вже здійснені потерпілим якісь дії,

то ознаки тероризування відсутні, а якщо те ж діяння спрямоване на примушування потерпілого до прийняття якого — небудь рішення або відмови від нього, то в наявності злочин терористичної спрямованості.

Точно так само вчинення вибухів, підпалів та інших загальнонебезпечних дій, що реально завдали або можуть завдати шкоди і використовуються як засоби попередження або прямого чи непрямого примусу до дій в інтересах винних, є актом тероризму. Але якщо ті самі дії здійснюються з відсутністю прагнення до досягнення психологічної напруженості як засобу примушування, попередження, то говорити про тероризм не доводиться. Вибух чи пожежа, що вчинені заради них самих і породили страх ради страху, за відсутності інших цілей та інтересів не є тероризмом у власному значенні цього слова. Наприклад, вибухи в громадських місцях, здійснені націонал — сепаратистами з метою примушування властей до задоволення якихось вимог, або вчинені кимось з метою породження в населення недовіри до "партії влади" як "нездатної" навести порядок з тим, щоб на цьому фоні видавати обіцянки щодо покращення ситуації в регіоні чи країні, якщо громадяни віддадуть перевагу на виборах певним кандидатам, являють собою різновиди тероризму; до того ж у першому випадку спостерігається прямий примус, у другому — непрямий. Ті самі дії, скоєні маньяком — убивцем чи хуліганом — молодчиками заради "розваги" або якимось фанатиком, котрий увірував у наближення "кінця світу" і вирішив перед актом самогубства "допомогти" й іншим людям урятуватися від жахів "кінця світу",²⁴ та подібні діяння не можна відносити до актів тероризму. Залежно від конкретних обставин справи вони можуть розцінюватися як диверсія, бандитизм, злісне хуліганство, убивство з хуліганських мотивів загальнонебезпечним способом, умисне знищення чи пошкодження майна з кваліфікуючими ознаками.

Наступна відмітна риса тероризму — це публічний характер його дій. Інші злочини терористичної спрямованості можуть здійснюватися і без особливої претензії

на розголос, при інформуванні лише тих осіб, у діях котрих є зацікавленість у винних. Тероризм же без широкого розголошування, без відкритого висування своїх вимог не існує. Як підмітила в ході дискусії з проблем тероризму С.Г.Келіна, "ці дії завжди чиняться з метою самореклами, з намірами викликати шок, страх у населення і властей".²⁵ Тому коли на практиці маємо справу із загальнонебезпечними діяннями неясної "етимології", то чим більше неясностей, тим менше ймовірності, що це акти тероризму.

І ще одна відмітна риса тероризму — при його вчиненні загальнонебезпечне насильство застосовується стосовно одних осіб чи майна, а психологічний вплив з метою схилення до певної поведінки розраховується на інших осіб. При чиненні інших злочинів терористичної спрямованості як насильство, так і примушення до виконання вимог може бути спрямоване проти одних і тих самих осіб, проте і тут насильство впливає на прийняття рішення потерпілим не безпосередньо шляхом позбавлення його можливості вибрати варіант поведінки, а опосередковано — через вироблення (хоча і вимушено) вольового рішення самим потерпілим. Тобто якщо провести паралель з добре відомими злочинними діяннями, то характер насильства і примушення при тероризмі та інших злочинах терористичної спрямованості споріднений з характером насильства і примушення, що мають місце при вимагательстві, але не при розбої та подібних злочинах, коли мета досягається не шляхом примушування, а шляхом подолання волі потерпілого.

Так, Ж.Деларю в книзі "Історія гестапо" наводить таку достатньо цікаву інформацію щодо спроби здійснення австрійськими нацистами в 1934 році державного перевороту та повалення уряду Дольфуса: "25 липня близько полудня 154 есесівці з 89-го австрійського батальону СС під командуванням Гальцвебера, одягненні у форму австрійської цивільної гвардії, раптово захопили канцелярію, витративши на це всього декілька хвилин завдяки співучасті начальника поліції майора Фея. Серйозно

пораненого Дольфуса поклали на дивані в залі конгресу. Мовби виявляючи турботу, йому запропонували подати у відставку. Він відмовився. Тоді перед ним поклали ручку та папір, позбавили всякої допомоги і наполягали на підписанні. Він помер о 18 годині, без лікаря і священника, котрих вимагав покликати, але так і не здався. А тим часом лояльні війська і поліція оточили будинок парламенту. Увечері стало відомо, що Муссоліні зразу ж відреагував на цей переворот і мобілізував п'ять дивізій, котрі направлялись до кордону біля Бреннера. О 19 годині заколотники здалися. Гітлер відкрито і підкреслено відізвав д—ра Ріта, германського посла у Відні, з котрим заколотники підтримували постійний телефонний зв'язок протягом усього дня 25—го. Ще раз брутальні методи призвели до провалу. Гітлер відчував, наскільки вони небезпечні, якщо їх не виправдовує наступний успіх." ²⁶

Автор книги кваліфікував дії австрійських нацистів як тероризм, з чим, певна річ, важко погодитися з таких міркувань:

По — перше, тут насильство не тільки не було віддалене від особи, яка приймає рішення, як це буває при тероризмі, але й не носило характеру опосередкованого примусу, як це буває в злочинах терористичної спрямованості, коли мета досягається не в рамках насильства, а завдяки йому як однієї з умов формування волі потерпілого. Щодо дій австрійських нацистів, то поставлені ними цілі вони реалізовували в ході самого акту насильства, без сподівання на чиєсь свідоме рішення на фоні насильства. Тут був не фон насильства, тут було саме насильство, де вимоги в адресу глави уряду мали вигляд лише складової частини (до того ж не самої важливої) єдиного процесу насильницьких дій, спрямованих на захоплення влади за допомогою особистих дій. Поступка глави уряду потрібна була нацистам лише як додатковий моральний фактор при фактично здійсненій спробі захоплення влади власними силами та засобами, в той час як тероризм та інші злочини терористичної спрямованості передбачають подібні поступки як головний та єдиний варіант досягнення мети.

По — друге, з позиції чисто правових критеріїв у діях нацистів містяться ознаки набагато серйозніших злочинів, ніж тероризм — особливо небезпечних злочинів проти держави. Тому якби навіть ці дії набули форми тероризму, їх однаково неможливо було б кваліфікувати як тероризм, оскільки вони підлягали кваліфікації за статтями Кримінального кодексу, котрі передбачають відповідальність за більш тяжкі злочини.

І по — третє, про тероризм тут не може йтися і тому, що в даному випадку офіційна влада зіштовхнулася не з купкою фанатиків, а з могутньою опозицією, яка має міцну матеріальну та соціальну базу як у себе в країні, так і в сусідніх державах і здатна вступити у відкритий збройний конфлікт з метою захоплення влади у свої руки. Тобто даний епізод був не якимось поодиноким актом, а, як показав подальший хід історії, — структурним елементом єдиного тотального терору, що його організують і здійснюють нацисти.

Таким чином, під тероризмом слід розуміти загальнонебезпечні дії, що чиняться публічно, або погрози такими, спрямовані проти суспільної безпеки і котрі створюють в соціальному середовищі обстановку страху, неспокою, пригніченості з метою прямого чи непрямого впливу на прийняття якого — небудь рішення або відмову від нього в інтересах терористів.

Подібні діяння і являють собою тероризм у власному значенні цього слова, або власне тероризм.

Досить часто власне тероризм виявляється в терористичній діяльності, що здійснюється за політичними мотивами і спрямовується на досягнення політичних інтересів. Ця обставина приводить деяких дослідників до переконання, що власне тероризм і є не що інше, як політичний тероризм.²⁷ Однак, по — перше, тероризм здійснюється не тільки за політичними мотивами, але й за мотивами релігійного, економічного, соціально — побутового характеру; по — друге, за політичними мотивами здійснюються не тільки тероризм, але й політичні вбивства, диверсії, насильницькі захоплення влади тощо.

Ознаки тероризму можуть виявлятися в багатьох діяннях, проте юридична оцінка цих ознак може бути неоднаковою, тому слід відрізнити тероризм як явище і правову оцінку цього явища в кримінальному законі.

Відсутність у Кримінальному кодексі України спеціальної статті, яка передбачає відповідальність за тероризм як такий, аж ніяк не означає, що дії, котрі мають характер тероризму та інших злочинів терористичної спрямованості, не знайшли більш чи менш адекватного відображення у відповідних нормах кримінального законодавства.

У залежності від того, наскільки в конструкціях складів злочинів відображені ознаки терористичної спрямованості діяння, їх можна розподілити на три групи.

До першої входять склади злочинів, у конструкції котрих терористична спрямованість діяння виражена в обов'язкових ознаках складу, тобто вона передбачена безпосередньо в самому складі, є його конститутивною ознакою, і відсутність її означає відсутність ознак даного складу злочину.

Ця група підрозділяється на дві підгрупи. Одна включає склади, в котрих терористична спрямованість передбачених ними діянь сформульована безальтернативно, тобто ознак інших діянь, крім як діянь терористичного характеру, ці склади не містять. До них належать такі склади: вимагательство (ст. 86², 144); захоплення заложників (ст. 123¹); штучне підвищення і підтримання високих цін на товари народного споживання та послуги населенню (ст. 155⁵); протидія законній підприємницькій діяльності (ст. 155⁸); примушення давати показання (ст. 175); примушення до виконання чи невиконання громадсько – правових обов'язків (ст. 198²); примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 217⁴); погроза вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів (ч. 1 ст. 228⁴).

Друга підгрупа включає склади, у котрих ознаки діяння терористичної спрямованості передбачені по-

ряд з ознаками інших діянь у складному складі з альтернативними діяннями. До цієї підгрупи входять такі склади: дії, що дезорганізують роботу виправно-трудових установ (ст. 69¹); перешкодження здійсненню виборчого права (ст. 127); порушення законодавства про референдум (ч. 1,2 ст. 129¹); перешкодження явці свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від дачі показань чи висновку, підкуп цих осіб або погроза помстою за раніше дані показання чи висновок (ст. 180); погроза щодо службової особи, громадського працівника чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ч. 1 ст. 190); примушення начальника до порушення службових обов'язків (ст. 234).

До другої групи належать склади злочинів, у конструкції котрих терористична спрямованість діяння може бути вбачена як їх факультативна ознака. Вчинення з терористичною спрямованістю зазначених у них діянь також охоплюється рамками цих складів, якщо, звичайно, відсутні ознаки інших злочинів, але на відміну від першої групи для кваліфікації діянь за цими складами злочинів не має принципового значення — чи вчинені вони з терористичною спрямованістю, чи без такої, котра може бути як присутньою, так і відсутньою в діянні винного з рівним ступенем імовірності. Особливість цих складів полягає в тому, що в них терористична спрямованість діяння не є обов'язковою і визначальною ознакою для кваліфікації, але на неї мається пряма чи непряма вказівка в самому складі в словах "вплив (утручання) з метою перешкодити" або в словосполученні "у зв'язку з" (діяльністю, участю потерпілого тощо).

До цієї групи належать такі склади: посягання на життя державного діяча (ст. 58); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 59); переслідування громадян за критику (ст. 134¹); насильство, завдання шкоди чи погроза ними з метою штучної зміни або штучного фіксування цін (ч.2 ст. 155⁷); утручання у вирішення судових справ (ст. 176¹); погроза щодо судді

(ст. 176²); захват державних чи громадських будівель чи споруд (ст. 187⁵); погроза щодо працівника правоохоронного органу (ст. 189²); утручання в діяльність працівника прокуратури, органу внутрішніх справ, безпеки (ст. 189³); заподіяння тілесних ушкоджень судді чи працівникові правоохоронного органу (ст. 189⁴); умисне знищення чи пошкодження майна, що належить судді або працівнику правоохоронного органу (ст. 189⁵); насильство щодо службової особи, громадського працівника чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ч. 2 ст. 190); посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу в зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця в зв'язку з його діяльністю, пов'язаною з охороною громадського порядку (ст. 190¹); погроза начальникові (ст. 235); насильницькі дії щодо начальника (ст. 236).

До третьої групи відносять склади злочинів, що передбачають відповідальність за діяння, котрі в окремих випадках і за певних обставин можуть набути характеру терористичної спрямованості. Сама конструкція цих складів не дає змоги вбачати в них показання (прямі чи непрямі) на ознаки терористичної спрямованості в діяннях, що кваліфікуються за даними статтями КК. Стати злочинами терористичної спрямованості такі діяння можуть усякий раз, якщо вони будуть для винного не самоціллю, а засобом досягнення іншої мети, коли вони виконують роль важеля впливу, залякування і примушування шляхом їх учинення до прийняття якого — небудь рішення або стримування від нього. Практично будь — який насильницький злочин і деякі умисні насильницькі злочини можуть набути подібну якість; проте для одних складів цієї групи ступінь імовірності наявності такої ознаки діяння, як терористична спрямованість, достатньо високий, для інших (і їх переважна більшість) — він незначний, та про те йдеться далі.

Тепер розглянемо коротко конструкції складів, що входять до груп запропонованої класифікації.

У першій групі складів серед тих, у котрих ознаки терористичної спрямованості сформульовані безальтернативно, найтипівішим є склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 228⁴ КК і викладений у диспозиції статті таким чином: "Погроза вчинити розкрадання радіоактивних матеріалів з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи вчинити будь-яку дію чи утриматися від неї, якщо були підстави побоюватися здійснення цієї погрози".

Зазначене в ч. 1 ст. 228⁴ КК діяння цілковито відповідає всім ознакам злочинів терористичної спрямованості. Тут діяння (погроза) і обстановка страху, що виникла, не стають для винного самоціллю, а засобом досягнення іншої мети — примушування до прийняття якого-небудь рішення або утримання (відмови) від нього. Обстановка страху за розрахунками винної особи має чинити на адресата погрози не паралізуючий, а своєрідний "мобілізуючий" вплив, котрий сприяє виробленню, хоча і вимушено, але власного рішення, яке зможе задовольнити поставлені вимоги. Погроза і вимоги тут звичайно звернені до одних осіб, а предмет здійснення погрози перебуває у віданні інших осіб. За змістом статті погроза адресується державі (вищим органам влади чи управління), міжнародній організації, фізичній особі (громадянину України, іноземному громадянину, особі без громадянства), юридичній особі (підприємству, установі, організації, зареєстрованих як юридичні особи в Україні або за кордоном). Тобто адресат, щодо якого спрямовані погроза та вимоги, може перебувати як на території України, так і за її межами, тоді як предмет можливого розкрадання (радіоактивні матеріали) повинен бути на території України, хоча не виключається і збіг у межах України адресата погрози та вимог, а також суб'єкта, у віданні котрого перебувають радіоактивні матеріали, в одній особі. Кінцеві цілі, досягнення котрих прагне винний, здійснюючи це діяння, можуть мати як злочинний, так і незлочинний характер і виявлятися у висунутих вимогах, що стосуються таких питань: політичних (ухвалити

урядову постанову чи відхилити таку, відмовитися від висунення кандидатури на виборах тощо); правових (ухвалити відповідне судове рішення, звільнити кого — небудь з — під варти); економічних (дозволити експорт чи імпорт, виділити кредит); особистих (дозволити емігрувати, звільнити з роботи чи прийняти на роботу, виплатити певну грошову суму).

Крім того, передбачені ч. 1 ст. 228⁴ КК діяння в переважній більшості являють собою класичні варіанти внутрідержавного або міжнародного тероризму. Вони мають загальнонебезпечний характер; погрози та вимоги до адресата можуть бути доведені публічно (через інші держави, міжнародні організації або за допомогою засобів масової інформації),²⁸ тобто здатні спричинити стан страху на соціальному рівні; вимоги та погрози передаються відкрито, демонстративно; виконання вимог звичайно залежить не від тих осіб, котрим може бути заподіяна безпосередня шкода.

Вимоги матеріального характеру, виражені при вчиненні подібного роду злочинів, цілковито охоплюються ч. 1 ст. 228 КК і додатковій кваліфікації за статтями про вимагательство не підлягають, оскільки тут відсутні ознаки вимагательства за такими підставами.

По — перше, у разі вимагательства погрози спрямовані на майно, в якому зацікавлений адресат погрози безпосередньо (воно є його власністю, власністю близьких йому осіб або перебуває в їх віданні чи під охороною), у той час як у розглядуваному складі йдеться про предмети, до яких адресат погрози та вимог звичайно не має прямого відношення. По — друге, при вимагательстві погроза виражається в можливості знищення чи пошкодження майна, тоді як у даному випадку присутня можливість здійснення розкрадання майна, що не є властивим складу вимагательства.

Певно, зазначені обставини сигналізують і про те, що на цей час ми маємо недостатньо досконалу конструкцію самого складу вимагательства як злочину терористичної спрямованості. І в тих випадках, коли погроза вчинення розкрадання буде поєднана не з радіоактивними матері-

алами, а з іншим майном, що перебуває у власності, віданні або під охороною особи, котрій поставлені вимоги, власник майна буде незахищеним у кримінально — правовому порядку. Але в сучасній дійсності вимоги передачі якої — небудь частини майна під погрозою організації розкрадання більшої частини (або серії таких) не менш реальні, ніж погрози, що стосуються знищення чи пошкодження майна або розголошення ганебних відомостей. Також не виключаються погрози не щодо майна як такого, а щодо майнових прав потерпілого чи близьких йому осіб, що може мати місце у разі взаємодії вимагачів з корумпованими чиновниками, коли умови оренди приміщення і саме право перебування в даному приміщенні або на даній ділянці землі можуть залежати від волевиявлення відповідних кримінальних елементів. Мабуть, склад вимагательства повинен містити не тільки ознаки погрози знищення чи пошкодження майна, але й погрози розкрадання або іншого незаконного заволодіння майном, а також і позбавлення чи обмеження майнових прав.

Не кращим чином захищає кримінальне законодавство України приватного власника, і у випадку вимоги передачі його майна під погрозою знищення чи пошкодження державного чи колективного майна, котре далеко не байдуже для потерпілого чи близьких йому осіб. На відміну від диспозиції ч. 1 ст. 86² КК, згідно з якою караються вимоги передачі державного чи колективного майна або права на майно, які пов'язані з погрозами стосовно як приватного, так і державного чи колективного майна, диспозиція ч. 1 ст. 144 КК сформульована таким чином: "Вимога передачі індивідуального²⁹ майна громадян чи права на майно або вчинення будь — яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, розголошення відомостей, що ганьблять його або близьких йому осіб, пошкодження або знищення їх майна (вимагательство)".

Пряма вказівка в диспозиції статті на те, що карана вимога передачі індивідуального (приватного) майна

громадян під погрозою пошкодження чи знищення лише їхнього майна залишає за рамками складу випадки вимог передачі їхнього майна під погрозою пошкодження чи знищення державного чи колективного майна, яке перебуває в їх віданні чи під охороною, посягання на котре може призвести для потерпілого до не менш серйозних наслідків, ніж поступка перед вимогами вимагачів.

Особливо зазначена незахищеність потерпілого виявляється в тих випадках, коли вимога передачі приватного майна пов'язана з погрозою знищення чи пошкодження колективного майна господарчих товариств, засновниками котрих є приватні особи, тому що відповідно до ст. 12 Закону України "Про господарчі товариства" власником усього майна (у тому числі і того, яке передано засновниками до Статутного фонду) є в цілому господарче товариство як юридична особа, але не кожний із засновників окремо. З позиції цивільного законодавства це навіть не спільна власність громадян, і з моменту реєстрації господарчого товариства органами виконавчої влади це вже не майно засновників як власників, не "їхнє" майно, а майно колективне, котре перебуває в зовсім іншому правовому полі, яке здійснює регулювання відносин колективної властивості, а не приватної.

Намагаючись уникнути подібних прогалин, а разом і "довгих" формулювань, російський законодавець, наприклад у ст. 163 КК РФ, сформулював поняття вимагательства таким чином: "Вимагательство, тобто вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення інших дій майнового характеру під погрозою застосування насильства або знищення чи пошкодження чужого майна, а також і під погрозою розповсюдження відомостей, які ганьблять потерпілого чи його близьких, або інших відомостей, котрі можуть заподіяти істотну шкоду правам чи законним інтересам потерпілого чи його близьких".

Проте формулювання "Вимога передачі чужого майна" вважається надмірно широкою, оскільки поняття погрози щодо "чужого" майна може охопити різні

випадки погроз, у тому числі і таких, що не мають відношення до майна, в якому потерпілий якимось чином зацікавлений. Адже вимагательство сформульоване в КК РФ як формальний склад, і за формальними підставами склад злочину в наявності з моменту висування вимог під погрозою знищення чи пошкодження чужого майна, а яке відношення це майно повинно мати до потерпілого — із статті закону вбачити неможливо. Правда, у джерелах, де коментується цей склад, зазначається, що маються на увазі випадки знищення чи пошкодження майна, котре належало потерпілому чи його близьким, або довіреного їм,³⁰ але це більше схоже на данину традиції, у конструкції ж самого складу достатньо резервів для розширювального тлумачення.

Зекономивши на формулюванні, яке стосується погрози щодо знищення чи пошкодження майна, російський законодавець, думається, досить громіздко сформулював погрозу розповсюдження відомостей, котрі потерпілий бажав би зберегти в таємниці. Поняття "ганебні відомості" загалом є оціночною категорією і навряд чи відповідає вимогам точності кваліфікації діяння.

З огляду на викладене оптимальним вважається формулювання цього складу, яке міститься в проекті КК України, підготовленому робочою групою Кабінету Міністрів України, в котрому під вимагательством розуміється: "Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим чи його близькими, пошкодження чи знищення їх майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі бажать зберегти в таємниці (вимагання)".

Однак це формулювання, мабуть, тільки б виграло, якби було доповнене вказівкою на караність вимог передачі майна, пов'язаних з погрозою викрадення чи іншого незаконного заволодіння майном, а також із погрозою заподіяння шкоди правам та інтересам потер-

пілого чи його близьких. Відтак як робоча гіпотеза пропонується таке формулювання складу вимагательства:

Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим чи його близькими, заподіяння шкоди їх правам чи інтересам, пошкодження, знищення, викрадення чи інших незаконних дій щодо їх майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, котрі потерпілий чи його близькі бажають зберегти в таємниці (вимагання).

Вимога передачі чужого майна може виступати однією з ознак і такого злочину терористичної спрямованості, як захоплення заложників.

Захоплення чи тримання заложника має статус злочину міжнародного характеру і впроваджений в кримінальне законодавство держав відповідно до Міжнародної конвенції по боротьбі з захопленням заложників від 17 грудня 1979 року.

У чинному КК України склад цього злочину передбачено ст.123¹, яка являє собою фактично дві самостійні норми³⁷: одна — для тих випадків, коли в наявності, так би мовити, "іноземний елемент" (ч.1,2 ст.123¹); друга — для тих випадків, коли заложник и винна особа є громадянами України і подія розгортається також на території України (ч.4,5 ст.123¹). Ці норми мають істотні відмінності як за ознаками складу, так і за мірами покарання, і явно прослідковується особливий підхід до випадків, де хоча б якось виявив себе іноземний елемент. Така відверта "дискримінація" щодо власних громадян і власної держави навряд чи виправдана не тільки з позиції ефективності правового захисту, але й з позиції точності та однаковості кваліфікації скоєного, бо породжує додаткові труднощі в правозастосовчій практиці.

У ч. 3 ст. 123¹ КК прямо зазначається, що дія ч. 1 і 2 даної статті не поширюється на випадки вчинення такого злочину на території України, коли особа, яка

захопила або тримає заложника, перебуває на території України, і ця особа, а також заложник є громадянами України.

Тобто під частини 1 і 2 розглядуваної статті підпадають випадки, коли діяння хоча і вчинено на території України, але хто — небудь із сторін — заложник чи злочинець — не є громадянином України, а також ті випадки, коли хоча і обидва (заложник і злочинець) є громадянами України, але діяння вчинено за її межами. Для таких випадків у ч. 1 ст. 123¹ КК ознаки складу злочину сформульовані в повній відповідності зі ст. 1 Міжнародної конвенції по боротьбі із захопленням заложників і в диспозиції говориться: "Захоплення чи тримання особи як заложника, поєднані із погрозою вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень чи дальшим триманням цієї особи, з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб вчинити чи утриматися від вчинення якої — небудь дії як умови звільнення заложника".

Для кваліфікації злочину за ознаками даного складу не має значення які вимоги висунуто адресату погрози — державі, міжнародній організації, фізичній, юридичній особі чи групі осіб. Це можуть бути вимоги відмовитися від ухваленої угоди з іншою державою, звільнити арештованого чи засудженого, дозволити якій — небудь особі або самому винному залишити межі даної держави, виплатити винному чи його представникам зазначену грошову суму.³²

У таких випадках вимоги передачі майна, або інші вимоги матеріального характеру цілковито підпадають під ознаки розглядуваного складу і додаткової кваліфікації за статтями про вимагательство не вимагають. Та це й природно, бо захоплення заложників являє собою небезпечніший злочин, ніж вимагательство, і на відміну від останнього може виступати не тільки як злочин терористичної спрямованості, але й у ряді випадків набувати ознак тероризму.

Трохи по — іншому вирішується питання, коли діяння здійснюється на території України і подія відбу-

вається лише за участю громадян України. Для цих випадків ознаки складу злочину сформульовано в ч. 4 ст. 123¹ КК таким чином: "Захоплення або тримання особи як заложника з метою спонукання державної, громадської установи або органу чи службової особи вчинити або утриматися від учинення якої — небудь дії як умови звільнення заложника."

Тут уже вилучені з числа адресатів погроз та вимог фізичні особи і група осіб, що, безумовно, породжує питання стосовно кваліфікації діяння у випадках захоплення чи тримання особи як заложника, котрі пов'язані з вимогами, адресованими фізичним особам чи групі осіб.

Пряма вказівка щодо цього в законі відсутня. Найближчим за змістом складом, за ідеєю, повинен бути передбачений ст. 123 КК (незаконне позбавлення волі), тому в разі висування винним вимог нематеріального характеру до фізичних осіб чи групи осіб виникає питання щодо можливості кваліфікації цих дій за складом, який установлює відповідальність за незаконне позбавлення волі. Але такий підхід, мабуть, означає не що інше, як відродження інституту аналогії в кримінальному праві, від котрого відмовилось кримінальне законодавство України ще в період кодифікації, розпочатої в 1958 році, оскільки незаконне позбавлення волі і захоплення заложників — це цілком різні діяння як за об'єктивною, так і за суб'єктивною ознаками. Захоплення заложників — один із найбільш тяжких злочинів терористичної спрямованості. Це таке неправомірне фізичне обмеження свободи людини, при котрому її наступне звільнення ставиться в залежність від виконання вимог суб'єкта злочину третіми особами. Склад же незаконного позбавлення волі вичерпується самим фактом скоєння цього діяння, і він не в змозі охопити ті специфічні ознаки захоплення заложника, як обов'язкова спряженість діяння з конкретними вимогами, котрі звернуті до третіх осіб. Далі, захоплення заложників — це зухвалий, відкрито скоюваний злочин, який має публічний і демонстративний характер, чого не можна сказати про незаконне позбавлення волі. Відпов-

ідно до ст.7¹ КК України захоплення заложників, на відміну від незаконного позбавлення волі, належить до категорії тяжких злочинів. Тому зарахування ряду діянь, котрі фактично є захопленням заложників, до категорії незаконного позбавлення волі призводить до необґрунтованого пом'якшення відповідальності небезпечним злочинцям. З іншого боку, різні підходи при кваліфікації цих діянь залежно від адресата погроз і вимог винного ставлять у нерівноправне становище заложників, хоча в момент учинення злочину їх становище в усіх випадках нічим власне не відрізняється. І на цій обставині слід наголосити не тільки з теоритичних, але й з практичних позицій, зокрема стосовно інституту стягнення з винної особи на користь потерпілого морального збитку, розмір котрого, безумовно, буде корелювати і зі ступенем суспільної небезпеки того злочину, котрий проти нього скоєно.

Не краще становище створюється і при кваліфікації дії винного, якщо, захопивши заложника, він висунув до фізичної особи чи групи осіб вимоги майнового характеру. На перший погляд може здатися, що такі діяння слід беззастережно кваліфікувати за ст.144 КК, яка передбачає відповідальність за вимагательство приватного майна, тим більше, що відповідно до пунктів 9 і 12 постанови Пленуму Верховного Суду України №12 від 25 грудня 1992 року "Про судову практику зі справ про корисливі злочини проти приватної власності" незаконне позбавлення волі, скоєне в процесі вимагательства, охоплюється цим складом і додаткової кваліфікації за іншими статтями КК не потребує.

Але захоплення заложників, як наведено далі, не збігається з поняттям "незаконне позбавлення волі", а тому і кваліфікація вимог матеріального характеру, заявлених у процесі захоплення чи тримання заложників, за статтею про вимагательство можлива лише в "транзитному" порядку через застосування аналогії, що, певна річ, не виключається в правозастосовчій практиці, та навряд чи правильно з позиції канонів кримінально-правової науки. З іншого боку, такий

підхід зводить до принципу нерівності форм власності всупереч проголошеному та закріпленому Законом України "Про власність" принципу рівноправності і рівного захисту власників, незалежно від форми власності. Виходить, що якщо захоплення заложника здійснено з метою висунення вимог майнового характеру до державної чи громадської організації, то це є захоплення заложника; а якщо захоплення заложника здійснено з метою висунення таких само претензій до приватної особи, то вже нема захоплення заложника. До того ж варто тільки ті самі дії щодо приватної особи вчинити громадянину України, перебуваючи за її межами, або ж з'явиться з якого — небудь боку не громадянин України, то в ч. 1 чи 2 ст. 123¹ КК ці дії зразу ж набувають властивостей захоплення заложника. Алогізм і штучність подібного підходу вбачаються очевидними.

Мабуть, щоб уникнути подібних протиріч, статтю про захоплення заложників не слід "розбивати" на дві самостійні норми, а формулювання ч. 1 ст. 123¹ КК поширити на всі випадки захоплення заложників, незалежно від того, хто є адресатом погроз і висунутих вимог. У цьому випадку будь — які вимоги матеріального характеру, незалежно від їх адресата, цілковито охоплюються складом захоплення заложників і додаткової кваліфікації за статтями про вимагательство не підлягають.

З огляду на викладене пропонується така редакція статті про захоплення заложників:

(1) Захоплення чи тримання особи як заложника, поєднані з погрозою вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень чи подальшим утриманням цієї особи, з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи вчинити чи утриматися від учинення якої — небудь дії як умови звільнення заложника, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років.

(2) Ті самі дії, якщо вони спричинили тяжкі наслідки, або вчинені повторно чи за попередньою

домовленістю групою осіб, або з корисливих мотивів чи на замовлення, або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, або стосовно неповнолітнього чи жінки, яка завідомо для винного була у стані вагітності, або стосовно двох чи більше осіб, —

караються позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна чи без такої.

Примітка. Особа, яка добровільно чи за вимогою властей звільнила злочинця, звільняється від відповідальності, якщо в її діях не міститься іншого складу злочину.

З поняттям "захоплення злочинця" тісно пов'язане поняття "викрадення людини". У науково — практичному коментарі до КК України "захоплення" інакше і не визначається, крім як через "викрадення".

"Захоплення, — зазначається в коментарії до КК, — це викрадення людини (таємно, відкрито, із застосуванням або без застосування насильства або шляхом обману) з метою її насильницького тримання".³³

Проте збіг цих понять відбувається далеко не в усіх випадках, і не завжди захоплення злочинця пов'язане з його викраденням, а викрадення людини не завжди виявляється захопленням її як злочинця. У Росії, наприклад, викрадення людини передбачено в КК РФ як самостійний склад поряд із такими складами, як захоплення злочинців і незаконне позбавлення волі.

Думається, що включення подібного складу і в КК України є нагальною потребою, а відповідно мають бути визначені і критерії, які б дали змогу відмежувати його від суміжних складів, і в першу чергу — від незаконного позбавлення волі та захоплення злочинців.

Викрадення людини по суті є однією з форм її незаконного позбавлення волі, хоча і найбільш небезпечною формою. Певно, тому склад незаконного позбавлення волі в ст. 127 КК РФ сформульовано так: "незаконне позбавлення людини волі, не пов'язане з її викраденням". Під викраденням же людини, передба-

ченим ст. 126 КК РФ, розуміються "протиправні умисні дії, пов'язані з таємним чи відкритим або за допомогою обману заволодінням (захопленням) живою людиною, вилученням її з природного мікросоціального середовища, переміщенням з місця її постійного чи тимчасового перебування з наступним триманням всупереч її волі в іншому місці".³⁴ Як видно, основна відмінність полягає в тому, що незаконне позбавлення волі здійснюється без переміщення людини з одного місця в інше і без її попереднього захоплення.

Визначаючи різницю між даними складами, В.І.Зубкова та І.М.Тяжкова зауважують: "Тут основна відмінність полягає в тому, що викрадення завжди пов'язане із захопленням (насильницьким чи без такого) і наступним... триманням всупереч волі в ізоляції. Одне лише тримання потерпілого в неволі, якщо йому не передувало заволодіння (захоплення), складу викрадення людини не утворює, а такі дії слід розглядати як незаконне позбавлення волі".³⁵

При викраденні людини передбачається сукупність трьох послідовно скоюваних дій — захоплення, переміщення і наступне тримання потерпілого.³⁶

Цим викрадення людини відрізняється не тільки від незаконного позбавлення волі, але й від захоплення заложника, яке може здійснюватися і без переміщення заложника в інше місце.

У свою чергу, викрадення, а також незаконне позбавлення волі слід відрізнити від захоплення заложника.

Передусім відмінність тут полягає в тому, що при захопленні заложника винного не стільки цікавить сама по собі особа потерпілого, скільки можливості використати її як засіб тиснення на адресат, в той час як при викраденні людини і незаконному позбавленні волі особа потерпілого персоніфікована. Винні особи не мають до заложників особистих претензій і доля останніх їм байдужа, тоді як при викраденні і незаконному позбавленні волі винні зацікавлені в долі потерпілих (наприклад, при стягненні боргу, усуванні конкурента тощо).

Від захоплення заложника розглядувані діяння відрізняються і тим, що факт захоплення та насильницького тримання потерпілого, а також зміст висунутих вимог тут не афішуються. Вимога викупу, котра може бути адресована близьким потерпілого, здійснюється таємно, скритно від інших осіб і тим більше від відповідних державних органів; зберігається звичайно в таємниці і місце тримання викраденої людини; коло осіб, до котрих висуваються протиправні вимоги, обмежене (сам потерпілий, його близькі родичі, друзі, колеги по роботі).

При захопленні заложників, навпаки, винні прагнуть розкрити свої наміри, щоб посилити ефект, використати могутніший та дійовіший важіль впливу. "Очевидно, — зазначають В.І.Зубкова та І.М.Тяжкова, — що захоплення заложника характеризується вищим ступенем суспільної небезпеки, тому що здійснюється зухваліше: факт захоплення як і характер вимог не тримаються в таємниці, а зразу ж повідомляються фізичним чи юридичним особам, органам державної влади чи правоохоронним органам".³⁷

Тобто викрадення людини і незаконне позбавлення волі за певних обставин можуть набути рис злочинів терористичної спрямованості, але стати актами тероризму — ніколи, бо вони не мають яких-небудь характерних ознак цього публічного загальнонебезпечного діяння. За ступенем вираженості терористичної спрямованості в ознаках цих складів їх можна віднести до третьої групи наведеної класифікації, оскільки в їх конструкціях не вбачається ні прямих, ні побічних відображень того, у зв'язку з чим, з якою метою і заради задоволення яких інтересів скоюються передбачені ними діяння.

Думається, що в КК України ознаки такого складу злочину, як викрадення людини, можна сформулювати таким чином:

- (1) Викрадення людини — карається позбавленням волі строком від двох до семи років.

(2) Те саме діяння, якщо воно призвело до тяжких наслідків, або вчинено повторно чи за попереднім зговором групою осіб, або з корисливих мотивів чи на замовлення, або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, або щодо неповнолітнього чи жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності, або стосовно двох чи більше осіб, —

карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років.

У свою чергу, ознаки незаконного позбавлення волі можна викласти відповідно у такій редакції:

(1) Незаконне позбавлення людини волі, не пов'язане з її викраденням, —

карається штрафом від десяти до двадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

(2) Те саме діяння, якщо воно потягло тяжкі наслідки, або вчинено повторно чи за попереднім зговором групою осіб, або з корисливих мотивів чи на замовлення, або із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, або щодо неповнолітнього чи жінки, яка завідомо для винного була в стані вагітності, або стосовно двох чи більше осіб, —

карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

Уведення в кримінальний закон України спеціальної норми про викрадення людини, природно, потребує і погодження її з такою встановленою в ст. 124 КК нормою, котра передбачає відповідальність за викрадення чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти чи з особистих мотивів.

Існування двох норм, що визначають кримінальну відповідальність за викрадення людей, може викликати додаткові труднощі при кваліфікації злочинів. Це питання російський законодавець, приміром, вирішив шляхом виключення зі складу, який стосується

незаконних дій щодо дитини, ознак викрадення, залишивши в даному складі тільки ознаки підміни дитини (ст. 153 КК РФ). Підміна полягає у вилученні чужої дитини і заміні її іншою. Якщо дитина вилучається без заміни, то такі дії кваліфікуються за ст. 126 КК РФ як викрадення людини.

У примітці до ст. 126 КК Російській Федерації, що передбачає відповідальність за викрадення людини, сформульована ще й заохочувальна норма, котра говорить: "Особа, яка добровільно звільнила викраденого, звільнюється від кримінальної відповідальності, якщо в її діях не міститься іншого складу злочинів".

Наявність цієї норми пояснюється російськими вченими необхідністю дотримання принципу доцільності в ім'я можливого спасіння потерпілого в тих випадках, коли винний ще міг незаконно утримувати викрадену особу, але надав їй свободу. "У цій примітці, — зазначають автори одного з Коментарів до КК Російської Федерації, — передбачено спеціальний (окремий) випадок звільнення від кримінальної відповідальності. Головне, з чого виходить законодавець, — це врятування життя викраденої людини, і тут можливий компроміс (у випадку діяльного розкаяння винного). Підставою для застосування примітки до ст. 126 КК РФ є, перш за все, добровільне звільнення, яке внаслідок ситуації, коли винний ще міг продовжувати незаконно утримувати викрадену особу, але надав їй свободу. Мотиви добровільного звільнення викраденого можуть бути різними: жалість до потерпілого, розкаяння, побоювання кримінальної відповідальності, помсти з боку родичів потерпілого тощо".³⁸

Така позиція уявляється не зовсім точною і послідовною, бо якщо подібний компроміс допущено у складі викрадення людини, то чому б його не зафіксувати і в спорідненій статті 127 КК РФ, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі, і тим більше — у тих випадках, коли винна особа при вчиненні якогось тяжкого злочину могла "добити" потерпілого, але за тим же мотивом не зробила цього.

Та сфера застосування заохочувальних норм не може бути безмежною, у противному разі подібний підхід призведе до необґрунтованого звільнення від кримінальної відповідальності осіб, котрі фактично вчинили найбільш небезпечні злочини. Таке становище створиться в багатьох випадках на практиці із застосуванням примітки до ст. 126 КК РФ. Необґрунтованість звільнення від відповідальності тут буде зумовлена головним чином тим, що на відміну, наприклад, від складу захоплення заложників (ст. 206 КК РФ), в якому російський законодавець також передбачив заохочувальну норму, при викраденні людини немає відкритості, демонстративності діяння, навпаки — все відбувається таємно, потай; і досить важко в такій ситуації з достовірною точністю визначити, чи було звільнення викраденого добровільним чи вимушеним або взагалі наслідком того, що винний з якихось причин просто втратив інтерес до особистості потерпілого. І зовсім інша ситуація при вчиненні такого злочину, як захоплення заложників. Тут не приховуються ні дії, ні їх мотиви та цілі, тому особливих труднощів у визначенні того, наскільки добровільним було в дійсності звільнення заложників, виникати не повинно.

Таким чином, наявність заохочувальної норми у складі захоплення заложників здається цілком логічною і ефективною з позиції правозастосовчої практики. У той самий час викликає серйозні сумніви доцільність уведення такої норми до складу, який містить ознаки викрадення людини, у разі розробки і прийняття такого складу злочину українським законодавцем.

Як злочини терористичної спрямованості сформульовані в КК України і діяння, передбачені ст. 155⁵ КК (примушування до штучного підвищення чи підтримання високих цін на товари або послуги населенню), ст. 155⁸ КК (протидія законній підприємницькій діяльності) і ст. 198² КК (примушування до виконання чи невиконання громадсько — правових обов'язків). Ці склади по суті спорідненні, однак їх конструкції не зовсім схожі, оскільки одна й та сама схема закладена в

конструкції складів статей 155^б і 198², але зовсім інша — у побудові складу ст. 155⁵, хоча більше схожості повинно бути між статтями 155⁵ і 155^б КК.

Диспозиція ст. 155⁵ сформульована таким чином: "Примушування особи до штучного підтримання високих цін на товари та послуги населенню шляхом насильства, завдання шкоди чи погрози їх застосування".

У той час як протидія законній підприємницькій діяльності, а також примушення до виконання чи невиконання громадсько — правових обов'язків підпадають під ознаки відповідно статей 155^б і 198² КК, якщо вони пов'язані із заподіянням чи погрозою заподіяння насильства щодо потерпілого чи близьких йому осіб або пошкодження чи знищення їх майна.

Невідповідність тут виявляється при порівнянні ознак насильства і ознак майнової шкоди.

Якщо згідно зі статтями 155^б і 198² КК ознаками цих складів охоплюються насильство чи погроза таким як щодо самого потерпілого, так і щодо близьких йому осіб, то за змістом ст. 155⁵ КК під ознаки складу цього злочину підпадають насильство чи погроза таким лише стосовно самого потерпілого. Що ж до аналогічних дій з такими ж цілями, спрямованих проти близьких потерпілого, то вони облишені за рамками складу. У цьому зв'язку в Коментарі КК України дано такі рекомендації до застосування ст. 155⁵ КК: "Насильство може бути застосоване як безпосередньо до особи, яка здійснює продаж товарів чи надає послуги населенню, так і до членів сім'ї такої особи, її близьких родичів. У цьому разі дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів".³⁹

З іншого боку, якщо у статтях 155^б і 198² КК ознаки заподіяння майнової шкоди чи погрози таким стосуються лише випадків пошкодження чи знищення майна, то в ст. 155⁵ КК у цій частині міститься ширше поняття — "заподіяння шкоди" будь — яким способом, тобто крім знищення чи пошкодження майна тут каране і "заподіяння збитків потерпілому внаслідок позбавлення його можливості реалізувати товари чи

надати послуги, а також шляхом поширення неправдивих, наклепницьких, компрометуючих відомостей як щодо особи потерпілого, так і якості товарів, які ним реалізуються, чи послуг, які ним надаються".⁴⁰

Але при протидії законній підприємницькій діяльності або примушенні до виконання чи невиконання громадсько-правових обов'язків заподіяння шкоди в тому об'ємі, в якому вона мається на увазі стосовно до ст. 155⁵ КК, не менш реальне, але чомусь у цих складах мова йде лише про шкоду, завдану шляхом знищення чи пошкодження майна. Пояснити таку невідповідність, окрім як технічними неточностями, що допускаються в законотворчій діяльності, досить важко.

Думається, що усунути існуючу невідповідність між зазначеними складами можна шляхом підведення їх формулювань під одну схему. Оскільки редакції складів, передбачених статтями 155⁸ і 198² КК, було прийнято пізніше, то їх конструкції, відповідні одна одній як за диспозицією, так і за кваліфікуючими ознаками, вбачаються досконалішими і можуть бути сприйняті при побудові складу ст. 155⁵ КК в його новій редакції. Крім того, очевидно, доцільно увести до ст. 155⁵ КК ознаки насильства або погрози його застосування відповідно до того, як вони сформульовані у статтях 155⁸ і 198² КК, а в останніх складах, у свою чергу, змінити ознаки заподіяння майнових збитків відповідно до того, як це передбачено у ст. 155⁵ КК.

Усі ознаки злочинів терористичної спрямованості містять і діяння, передбачені ст. 175 КК (примушення давати показання) і ст. 217⁴ КК (примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків).

Диспозиції цих статей містять вказівки на характер дій — примушування (давати показання; до невиконання обов'язків) і спосіб здійснення цього примушування: шляхом незаконних дій (ст. 175); шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна працівника транспорту чи його близьких родичів (ст. 217⁴). У диспозиції ст. 217⁴ КК

знову звертає на себе увагу та обставина, що в частині погроз майнового характеру кримінально карані погрози лише знищенням майна — і тільки. Певно, у цій частині стаття 217⁴ КК також потребує коригування.

У ряді складів ознаки діянь, що мають терористичну спрямованість, виражені хоча і самостійно, та поряд із ознаками інших діянь у складному складі з альтернативними діяннями. Це склади, що належать до другої підгрупи першої групи наведеної вище класифікації (статті 69¹, 127, 129¹, 180, ч. 1 ст. 190, 234 КК). Особливість їх полягає в тому, що диспозиції статей містять характеристики не тільки злочинів терористичної спрямованості, тобто в одному складі є ознаки дій, які незалежні одна від одної, але кваліфікуються відповідно до даних складів.

Так, об'єктивна сторона дій, які дезорганізують роботу виправно — трудових установ (ст. 69¹ КК) може виражатися в чотирьох формах:

- 1) тероризування в місцях позбавлення волі засуджених, що стали на шлях виправлення;
- 2) напад на адміністрацію;
- 3) організація злочинного угруповання;
- 4) активна участь у такому угрупованні.

Кожна з форм злочинної діяльності може здійснюватися самостійно і кваліфікуватися окремо за ст. 69¹ КК. До того ж відсутність терористичної спрямованості в діях, які формально і підпадають під першу з розглядуваних категорій, означає відсутність цієї форми злочинної діяльності в цілому і неможливість кваліфікації за ст. 69¹ КК. Решта форм злочинної діяльності підпадає під ознаки даного складу незалежно від того, чи вчинені вони з терористичною спрямованістю, чи без такої. Однотипним є і склад злочину, передбачений у ст. 234 КК, який установлює відповідальність військовослужбовця за опір начальникові, а також іншій особі, що виконує покладені на неї обов'язки по військовій службі, або примушення їх до порушення цих обов'язків.

Тут терористична спрямованість діяння відображається вказівкою в статті закону на примушення до

порушення обов'язків, вона окремо виділена в ознаках складу.

Об'єктивна сторона злочинів, передбачених статтями 127 і 129¹ КК, полягає в активних діях, котрі здійснюються певними способами і спрямовані на те, щоб перешкодити громадянину України реалізувати своє виборче право або право брати участь у референдумі, а також перешкодити йому вести передвиборну агітацію або агітацію до дня проведення референдуму. Способи перешкодження наведені в диспозиціях цих статей і виражаються в насильстві, обмані, погрозах, підкупках та інших шляхах, що перешкоджають вільному здійсненню громадянином права вибирати і бути обраним, брати участь у референдумі і вести відповідну агітацію. Терористична спрямованість цих діянь проявляється в таких ознаках, як перешкодження за допомогою насильства чи погроз, коли на громадянина чиниться певний вплив з метою примусити його прийняти яке — небудь рішення відносно участі або неучасті його у виборчій компанії чи референдумі.

Певна складність може виникнути при кваліфікації діяння, якщо перешкодження здійсненню виборчого права вчинено шляхом погрози викрадення радіоактивних матеріалів. Тут виникає конкуренція норм, що містяться у ст. 127 чи 129¹ КК, з одного боку, і в ч. 1 ст. 228⁴ КК — з іншого. Певно, спеціальною нормою тут буде виступати ч. 1 ст. 228⁴ КК, яка передбачає особливий вид погрози, — за нею і слід кваліфікувати.

Склад злочину, передбачений ст. 180 КК, містить переважно характеристики діянь терористичної спрямованості, але в ньому також містяться ознаки й інших діянь.

Відповідно до цього складу, злочинні дії стосовно таких учасників процесу, як свідок, потерпілий, експерт, можуть набувати таких форм: 1) перешкодження їх явці до суду, органів попереднього слідства чи дізнання шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять; 2) примушу-

вання їх до відмови від дачі показань чи висновку таким само шляхом; 3) примушування їх до дачі завідомо неправдивих показань чи висновку таким само шляхом; 4) підкупу цих осіб з тією самою метою; 5) погрози цим особам вчинити зазначені дії з помсти за раніше дані показання чи висновок.

Три перші форми діянь, безумовно, мають терористичний характер, оскільки є примушування, є спосіб його здійснення (шляхом погроз насильством чи іншими діяннями), є і віддалена мета, досягнення якої залежить від виконання потерпілим вимог винного. Решта форм діяння — підкуп і погрози з помсти — не має властивостей терористичної спрямованості, за винятком тих випадків, коли погроза з помсти одній особі висловлюється в присутності інших осіб з наміром справити застрашливий вплив з метою примушування до відповідної поведінки.

Цей склад вказує на погрозу знищенням майна і розголошенням ганебних відомостей як на одні із засобів примушування. Раніше зазначалось, що подібні формулювання не охоплюють інших небезпечних форм примушення, а саме: шляхом інших погроз щодо майна, або майнових та інших прав та інтересів; до того ж оціночне поняття "ганебні відомості" доцільно замінити більш точним поняттям "відомості, які бажають зберегти в таємниці".

З огляду на викладене припускається можливим викласти диспозицію ст. 180 КК у такій редакції:

Перешкодження явці свідка, потерпілого, експерта до суду, органів попереднього слідства чи дізнання, примушування їх до відмови від дачі показань чи висновку, до дачі завідомо неправильних показань чи висновку шляхом погрози вбивством, насильством, завданням шкоди майну, правам і інтересам цих осіб чи їх близьких або розголошення відомостей, які ці особи чи їх близькі бажають зберегти в таємниці, підкуп свідка, потерпілого чи експерта з тією ж метою, а так само погроза вчинити зазначені дії з помсти за раніше дані показання чи висновок.

Ознаки злочинів терористичної спрямованості в основному містить і склад ч. 1 ст. 190 КК. Його диспозиція мовби поділена ще на дві частини, які характеризують дві форми погроз. При цьому одна форма погроз стосується незаконних дій щодо службової особи чи громадського працівника, і вона сформульована як злочин терористичної спрямованості за всіма основними ознаками; друга форма погроз стосується дій проти громадянина у зв'язку з його участю в запобіганні і прискіанні злочинів і порушень громадського порядку.

Терористична спрямованість першої форми погроз виражена словами: "Погроза вбивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна шляхом підпалу щодо службової особи або громадського працівника, застосована з метою припинити службову чи громадську діяльність або змінити її характер в інтересах того, хто погрожує". Щодо ознак погрози майнового характеру, то тут вони сформульовані зовсім вузько і карана за ч. 1 ст. 190 КК тільки погроза знищення майна і лише шляхом підпалу. Але ж інші погрози знищення майна (наприклад шляхом вибуху) не менш небезпечні, проте вони вже не підпадають під ознаки розглядуваного складу.

Друга форма погроз (щодо громадянина), яку містить та ж диспозиція, не виражає категорично ознаки їх терористичної спрямованості, а, навпаки, мовби вуалює їх за словами "у зв'язку з його участю", тим самим даючи зрозуміти, що ці діяння можуть бути вчинені як з терористичною спрямованістю (з метою примусити до чогось), так і без неї (як помста за участь), що тут ця спрямованість має місце лише як факультативна ознака.

Такого роду склади входять до другої групи запропонованої класифікації. Особливість цих складів полягає в тому, що в них терористична спрямованість діяння не є обов'язковою і визначальною ознакою для кваліфікації, та все ж на неї є пряма чи побічна вказівка в самому складі.

У зв'язку з цим зазначену групу також можна поділити на дві підгрупи: в одну з них входять склади, в яких терористична спрямованість діяння як факультативна ознака прямо виражена у словах "вплив (утручання) з метою перешкодження", в іншу — ті, в яких вона виражена побічно, через слова "у зв'язку з" (діяльністю, участю, здійсненням тощо).

Першу підгрупу утворюють чотири склади: насильство, завдання шкоди чи погроза ними з метою штучної зміни або штучного фіксування цін (ч. 2 ст. 155⁷); втручання у вирішення судових справ (ст. 176¹); захват державних або громадських будівель чи споруд (ст. 187⁵); втручання у діяльність працівника прокуратури органу внутрішніх справ, безпеки (ст. 189³); другу — одинадцять: посягання на життя державного діяча (ст. 58); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 59); переслідування громадян за критику (ст. 134¹); погроза щодо судді (ст. 176²); погроза щодо працівника правоохоронного органу (189²); заподіяння тілесних ушкоджень судді чи працівникові правоохоронного органу (ст. 189⁴); умисне знищення чи пошкодження майна, що належить судді або працівникові правоохоронного органу (ст. 189⁵); насильство щодо службової особи, громадського працівника або громадянина, який виконує громадський обов'язок (ч. 2 ст. 190); посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також члена громадського формування по охороні громадського порядку або військовослужбовця у зв'язку з його діяльністю по охороні громадського порядку (ст. 190¹); погроза начальникові (ст. 235); насильницькі дії щодо начальника (ст. 236).

У складах першої підгрупи, хоча в них є пряма вказівка на втручання і перешкодження в певних цілях, факультативність терористичної спрямованості зумовлена таким чином:

Згідно зі змістом статей 176¹ і 189³ КК вплив на суддів чи працівників прокуратури, органу внутрішніх

справ, безпеки з метою перешкодити виконанню ними службових обов'язків або добитися прийняття неправомірних рішень може мати різні форми: надання послуг, обіцяння якихось переваг чи допомоги у справі кар'єри, погрози сприяти усуненню з посади чи настанню інших несприятливих обставин як для потерпілого, так і для його близьких родичів. Терористичний характер зазначені діяння мають у випадку вираження погроз у будь-якій формі, що підпадає під ці статті (тобто за винятком тих, які властиві діянням, передбаченим статтями 176² і 189² КК). Вплив шляхом обіцяння або надання якихось послуг чи переваг до тероризування віднести неможливо, та кваліфікується він за тими ж статтями.

У п. 11 постанови від 26 червня 1992 року "Про застосування судами законодавства, яке передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність і власність працівників правоохоронних органів", зазначається, що "вплив на працівника правоохоронного органу шляхом захоплення чи тримання злочинцями близького родича чи співробітника охоплюється частиною 5 ст. 123¹ Кримінального кодексу і додаткової кваліфікації за ст. 189³ даного Кодексу не потребує".⁴¹ Очевидно, так само слід кваліфікувати і аналогічні дії, пов'язані з утручанням у розглядування судових справ.

Склад ст. 187⁵ містить такі ознаки: "Захват державних або громадських будівель чи споруд з метою незаконного користування ними або перешкодження нормальній роботі установ, організацій, підприємств". Тобто із самої конструкції складу вбачається, що захват державних або громадських будівель чи споруд може супроводжуватися перешкодженням нормальній роботі, а отже, і примушуванням до якоїсь вигідної для винних осіб поведінки, але може виражатися і в діях, не пов'язаних з якимсь примушенням, оскільки винні досягають мети власними силами і не потребують ніякого сприяння.

Аналогічна ситуація створюється і у випадках, передбачених ч. 2 ст. 155⁷ КК, коли мета штучної зміни чи

штучної фіксації цін може досягтися як шляхом примушування потерпілого до вигідної для винного поведінки, так і шляхом здійснення такого насильства або заподіяння шкоди потерпілому, котрі автоматично потягнуть його неконкурентоспроможність, і вже не буде потреби в якомусь впливі на його волю.

Склади другої підгрупи, хоча їх конструкції однотипні, а втім містять ознаки діянь, які в реальній дійсності можуть виявляти терористичну спрямованість з неоднаковим ступенем імовірності.

Так, найбільша ймовірність спряженості діяння з тероризуванням присутня в такому злочині, як переслідування громадян за критику (ст. 134¹), і найменша — у посяганні на життя судді, працівника правоохоронного органу та інших осіб, зазначених у ст. 190¹ КК. У діяннях, передбачених рештою складів цієї підгрупи, тероризування може як проявитися, так і не проявитися з приблизно однаковим ступенем імовірності.

Ознаки складу, передбаченого ст. 134¹ КК, визначені таким чином: "Умисне ущемлення службовою особою прав і охоронюваних законом інтересів громадянина, зв'язане з переслідуванням його за подачу в установленому порядку пропозицій, заяв, скарг або за критику, що міститься в них, а так само за виступ з критикою в іншій формі".

На перший погляд, формулювання цього складу справляє враження, що в його конструкції терористична спрямованість діяння виражена в його обов'язкових ознаках, до того ж безальтернативно. Однак детальніший аналіз свідчить про те, що переслідування тут може мати двояку форму — як з метою примушення громадянина до вигідної для винного поведінки, так і з помсти без усякого наміру якось скоригувати поведінку потерпілого.

Погроза щодо судді (ст. 176²) або працівника правоохоронного органу (ст. 189²) підпадає під ознаки зазначених складів, якщо вона здійснена у зв'язку з їх службовою діяльністю і виражається в погрозі вбивством, насильством або знищенням майна, висловленій в їх адресу чи їх близьких родичів.

Злочин вважається закінченим з моменту, коли погроза була доведена до відома особи, якій вона призначалась. При цьому достатньо встановити лише сам факт погрози судді або працівникові правоохоронного органу чи їх близьким родичам у зв'язку з виконанням цими робітниками службових обов'язків. За змістом цих статей, підкреслюється в п. 10 постанови № 8 Пленуму Верховного Суду України від 26 червня 1992 року, для кваліфікації дій винного наявність реальних підстав побоювання потерпілим виконання погроз не є обов'язковою.⁴² А коли так, то при відсутності намагання якось вплинути на поведінку потерпілого тим більше не можна вбачити в такого роду погрозах ознак тероризування.

Під погрозою насильством слід розуміти погрозу заподіяння потерпілому побоїв чи тілесних ушкоджень.

Ознаки погрози насильницьких дій щодо майна містять лише погрозу знищення майна і залишають за рамками цих складів погрозу його пошкодження, що навряд чи нехибно, а тому й призвело в правозастосовчій практиці до розширювального тлумачення поняття "знищення", яке по суті поглинуло собою поняття "пошкодження" майна. Так, автори Науково-практичного коментаря Кримінального кодексу України стосовно ст. 189² зазначають, посилаючись на абз. 2 п. 10 згадуваної постанови № 8 Пленуму Верховного Суду України від 26 червня 1992 року, що як погрозу знищення майна слід кваліфікувати погрозу знищити будь-яке майно повністю або його частину, наприклад окремі частини будівлі, вузли механізму, скло автомобіля тощо.⁴³ Проте в постанові Пленуму нічого не говориться ні про вузли механізму, ні про скло автомобіля, тому подібне посилення вважається не зовсім коректним. Пленум указав лише на те, що як погрозу знищення майна слід кваліфікувати погрозу знищити яке-небудь майно повністю або його частину,⁴⁴ але, мабуть, ту частину майна, яка може певною мірою відносно самостійно існувати у загальній майновій масі, але не структурний елемент

якогось предмета, шляхом впливу на котрий сам предмет (майно) лише пошкоджується, а не знищується. До того ж таке розширювальне тлумачення знищення майна суперечить роз'ясненням відносно знищення і пошкодження майна, які дали автори того ж Коментара стосовно статей 89 і 145 КК, котрі є загальними нормами.⁴⁵ Крім того, даючи таке розширювальне тлумачення знищення майна стосовно складу ст. 189² КК, автори Коментара суперечать зі зробленими ними ж роз'ясненнями щодо погрози знищення майна, висловленій в адресу судді чи його близьких родичів. Тут під погрозою знищення майна вони розуміють погрозу "підпалити дім, підірвати автомобіль, знищити тварини тощо".⁴⁶

Таке різночитання, слід вважати, є наслідком недосконалої диспозицій статей 176² і 189² КК, які не узгоджуються з відповідними статтями, в котрих прямо вказується на караність як знищення, так і пошкодження майна (статті 89, 145, 189⁵ КК).

При існуючих ознаках складів статей 176² і 189² КК погроза пошкодження майна не може кваліфікуватися за цими статтями КК, тому якщо така має терористичну спрямованість (з метою вплинути на прийняття якого — небудь рішення), то кваліфікувати можна за статтями 176¹ або 189³ КК як утручання в розв'язання судових справ або в діяльність працівника прокуратури, органу внутрішніх справ, безпеки; якщо ж погроза пошкодження майна висловлена з помсти за вже вчинену дію чи прийняття рішення, то вона не містить ознак складу злочину. Таке ж становище і з іншими погрозами як майнового (викраденням, заподіянням шкоди майновим правам та інтересам), так і немайнового характеру (звільненням з роботи і відчисленням з вищого навчального закладу тощо). Вони також або кваліфікуються за ст.171¹ чи 189³ КК, або не містять ознак складу злочинів.

Відповідно до п.10 постанови № 8 Пленуму Верховного Суду України від 26 червня 1992 року посягання на життя, здоров'є, власність працівника правоохоронного

органу чи його близьких родичів, вчинене безпосередньо після погрози вчинити такі діяння, не потребує додаткової кваліфікації за ст.189² КК.⁴⁷ Очевидно, це правило повинно стосуватися і посягань щодо суддів та їх родичів, тим більше, що тут уже не має роздільного регулювання цих питань і статті 189⁴, 189⁵, 190¹ устанавлюють відповідальність незалежно від того, в чию адресу — судді чи працівника правоохоронного органу — спрямовані насильницькі дії.

За змістом зазначеного положення виходить, що якщо реалізація погрози здійснена не зразу після її висловлення, а через деякий час, то треба кваліфікувати діяння за сукупністю статей, які передбачають відповідальність за погрозу, і відповідних статей, які стосуються реально вчинених дій.

Певна особливість спостерігається в складах військових злочинів, які передбачають відповідальність за погрозу начальникові (ст.235) і насильницькі дії щодо начальника (ст.236). Як перший, так і другий склади не містять ознак насильства чи погрози таким щодо близьких потерпілого, а також погрози чи насильства щодо майна потерпілого чи його близьких у зв'язку з його службовою діяльністю.

Існуюча редакція зазначених статей не враховує тих змін, котрі сталися в сучасному суспільстві і котрі, безперечно, не могли не позначитися на взаєминах військовослужбовців. Можливо, і в цій частині кримінальний закон потребує певного коригування і приведення норм, які охороняють інтереси військовоначальників, у відповідність до норм, що стосуються захищеності суддів і працівників правоохоронних органів.

Менш за все терористична спрямованість може проявитися в посяганнях на життя державного діяча (ст.58), представника іноземної держави (ст.59), судді, працівника правоохоронних органів у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків та інших осіб у зв'язку з їх діяльністю по охороні громадського порядку (ст.190¹), оскільки, посягаючи на життя людини, винна особа вже

не розраховує на якісь зміни в її подальшій поведінці. Тут терористична спрямованість може бути адресована третім особам як фізичним, так і юридичним і має певне відношення до потерпілого лише тоді, коли позбавлення життя фактично не настало.

До третьої групи складів належать ті, котрі передбачають діяння, які можуть при певних обставинах набувати рис терористичної спрямованості. Ця група також неоднорідна і її теж можна розбити на дві підгрупи. До першої підгрупи належать склади, в яких хоча й нема ніяких прямих чи побічних вказівок на терористичний характер діянь, проте із змісту диспозиції статті він мовби вгадується, проглядається, і діяння, які кваліфікуються за цими статтями, в багатьох випадках у дійсності являють собою не що інше, як різновид тероризування. Сюди належать: доведення до самогубства (ст.99); погроза вчинити вбивство (ст.100); заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку і безпеці громадян (ст.206¹); завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності (ст.206²); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст.217²); блокування транспортних комунікацій (ст.217³); погроза вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів або їх використання (ст.228⁴). Ці склади значною мірою "тяжіють" до другої групи прийнятої класифікації. У них терористична спрямованість діяння хоча і не позначена якими — небудь ознаками, але можливість наявності такої при вчиненні зазначених злочинів не менш імовірна, ніж при вчиненні злочинів, які підпадають під ознаки складів, віднесених до другої групи.

Найбільшою мірою терористичний характер діяння проявляється при вчиненні злочину, передбаченого ст. 217² КК — угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна. У початковій редакції цієї статті установлювалась відповідальність лише за угон повітряного судна, яке перебу-

ває на землі чи в польоті, а саме прийняття її було зумовлене розробкою міжнародним товариством колективних заходів по боротьбі з цим небезпечним злочином, який виступає часом як один із способів здійснення актів міжнародного тероризму. Тому міжнародна громадськість приділила достатньо уваги угону літаків як різновиду злочинів міжнародного характеру. "Часто угон літаків, — зауважує І.І.Карпець, — по суті є не що інше, як різновид тероризму. Очевидно, так слід кваліфікувати багато які з цих злочинних актів. Проте цей вид злочинної діяльності має свої особливості, він є підвищеною небезпекою для нормального співробітництва держав, для життя багатьох людей, навіть не будучи актом тероризму. Ось чому постало питання щодо виокремлення такої злочинної діяльності в самостійний вид, укладення міжнародних угод по боротьбі з угоном літаків." ⁴⁸

Першим міжнародним документом, спрямованим на боротьбу з подібними злочинами, була підписана 14 вересня 1963 року в Токіо Конвенція про злочини і деякі інші акти, вчинені на борту повітряного судна. Однак Конвенція мала окремі недоліки, тому не отримала широкого схвалення.

Та пошуки шляхів боротьби з цим злочином продовжувались. Так, 26 листопада 1970 року Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію, в якій засуджувались акти захоплення повітряних суден чи інше втручання в польоти цивільної авіації, а 16 грудня 1970 року в Гаазі було прийнято Конвенцію по боротьбі зі злочинним захопленням літальних апаратів. Конвенція розглядала захоплення повітряного судна, угон його і незаконний контроль за діями екіпажу як злочини. У ній містилась норма, яка зобов'язувала всі держави притягати осіб, котрі вчинили ці злочини, до кримінальної відповідальності.

Нарешті, 23 вересня 1971 року в Монреалі було підписано міжнародну Конвенцію по боротьбі зі злочинними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, котра зобов'язала всі країни, що її підписа-

ли, установити в національному законодавстві кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, передбачених Конвенцією.

Відповідно до цього Президія Верховної Ради СРСР 3 січня 1973 року видала Указ "Про кримінальну відповідальність за угон повітряного судна", на підставі якого в кримінальні кодекси союзних республік було внесено відповідну статтю (ст.217² КК України). Згодом Законом України від 26 січня 1993 року⁴⁹ редакцію цієї статті було змінено, коло діянь, які підпадають під ознаки цього складу, розширено, і диспозиція прийняла такий вигляд: "Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, а також захоплення вокзалу, аеродрому, порту чи іншого транспортного підприємства, установи, організації."

Терористична спрямованість досить часто може проявлятися і при вчиненні такого діяння, як блокування транспортних комунікацій (ст. 217³). Хоча у складі даного злочину немає яких-небудь згадок про те, з якою метою і у зв'язку з чим він здійснювався, та все ж це не виключає високого ступеня ймовірності вчинення його не як самоцілі, а у вигляді засобу чинення впливу на органи влади і управління з метою примусити їх до прийняття якогось рішення чи утримання від нього.

Також і в складі погрози використати радіоактивні матеріали з метою спричинити гибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 228⁴) десь, так би мовити "за кадром", реально розуміється наявність інших цілей, в досягненні яких, власне, і виражається ця погроза. На відміну від конструкції частини 1 тієї ж статті, тут нема вказівок на необхідність установлення прямого зв'язку погрози з висуненням певних вимог до держави, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи, але можливість виникнення такої ситуації, безперечно, не виключається, і в деяких випадках такого роду діяння можуть нести на собі відбиток не тільки тероризування, але й виступати як різновид власне тероризму.

Інші склади цієї підгрупи (статті 99, 100, 206¹, 206²) містять ознаки діянь, котрі при їх учиненні рівною

мірою можуть як містити риси тероризування у власному значенні цього слова, так і не мати таких.

Решта складів третьої групи самі по собі не містять ні ознак тероризування, ні "натяку" на терористичну спрямованість тих діянь, які ними характеризуються. Та за певних обставин передбачені ними злочини можуть набути терористичної сутності.

Наприклад, терористичного смислу набувають: викрадення майна чи документів з метою використання цієї обставини як засобу впливу на потерпілого чи його близьких; вчинення чи спроба вчинити в присутності потерпілого статеві злочини проти його близьких з метою схилення його до прийняття якогось рішення; організація розбійних нападів, підпалів та інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого піти на якусь угоду з винним; залишення людини в небезпечному для життя стані з метою схилити зацікавлених осіб до вигідної для винного поведінки.

Та обставина, що терористична спрямованість може мати місце при вчиненні багатьох злочинів, наводить на думку про недоцільність уведення до Кримінального кодексу самостійного складу, який містить поняття тероризму і установлює відповідальність за його вчинення. Виступаючи у згадуваній дискусії з проблем тероризму, А.В.Наумов, зокрема, звернув увагу на таке: "Навряд чи є потреба в загальному понятті тероризму, оскільки в чинному КК не бракує норм щодо відповідальності за тероризм. Зв'язок терористичних актів з багатьма кримінальними злочинами (особливо з насильницькими, наприклад з умисними вбивствами) вдало відображено в новому КК Франції (1992 р.). Там у статті про тероризм (ст.421¹) дано вичерпний перелік тих злочинів, "образ" яких може дати терористичний акт... І коли ці злочини перетворюються в терористичний акт, покарання за них значно підвищується. Таким чином, терористичний акт не перетворюється в особливий ... склад злочину. Терористичний характер інших злочинів є фактичною підставою посилення покарання."⁵⁰

При всій зовнішній привабливості такої позиції вона все ж не вирішує багатьох проблем боротьби з тероризмом.

По – перше, досить складно передбачити вичерпний перелік діянь, "образ" яких може дати терористичний акт; по – друге, тероризм може виявлятися не тільки у вчиненні терористичних актів, але й у висуненні вимог під погрозою вчинення загальнонебезпечних дій; по – третє, характер цих погроз може не підпадати ні під одну з передбачених Кримінальним кодексом видів погроз.

Тому введення в КК України спеціальної норми, яка установлює відповідальність за тероризм як такий, вбачається кращим варіантом. Водночас можна передбачити в ряді статей Особливої частини КК як кваліфікуючу ознаку, а в ст.41 КК України як обставину, що обтяжує відповідальність, вчинення злочину з терористичною спрямованістю.

ПРОБЛЕМА РОЗРОБКИ ОЗНАК ТЕРОРИЗМУ ЯК САМОСТІЙНОГО СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Та обставина, що терористична спрямованість проявляється в різних діяннях, зумовлює певні труднощі при конструюванні самостійного складу тероризму і визначенні його місця в системі кримінально-правових норм. Новий склад, певно, не повинен вступати в протиріччя з уже існуючими і установленими поняттями, категоріями та інститутами кримінального права, і зокрема з такими, наприклад, як диверсія, захоплення заложників, бандитизм, убивство на замовлення, убивство чи заподіяння майнових збитків з хуліганських, корисливих міркувань або з мотивів помсти, убивство чи заподіяння майнових збитків, вчинені способом, небезпечним для життя багатьох осіб, тощо. Сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак тероризму необхідно сформулювати таким чином, щоб виключити можливість розширювального тлумачення і охоплення цим поняттям діянь, досить далеких за своєю суттю від тероризму. З огляду на це слід визначити основні ознаки складу тероризму, які могли б характеризувати його об'єкт, об'єктивну і суб'єктивну сторони і суб'єкта злочину.

Об'єкт злочину — це те, на що посягає злочинне діяння, чому воно завдає чи може завдати шкоди. Ознаки об'єкта класифікуються за двома підставами залежно:

1) від ступеня узагальненості суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом і виступають об'єктами різних злочинів (класифікація по "вертикалі");

2) від важливості суспільних відносин, що охороняються, котрим завдає безпосередньої шкоди конкретний злочин (класифікація конкретних об'єктів по "горизонталі").¹

У кримінально — правовій науці поширена триступенева класифікація об'єктів "по вертикалі": загальний, родовий і безпосередній.

У літературі загальним об'єктом усіх злочинів часто визнають усю сукупність суспільних відносин.² Уточнюючи це положення, В.Я. Тацій зауважує, що за допомогою кримінального права охороняються далеко не всі суспільні відносини, тому загальний об'єкт утворює лише та сукупність суспільних відносин, які поставлені під охорону чинного кримінального законодавства.³ Таким чином, під загальним об'єктом слід розуміти сукупність суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом.⁴

Самі суспільні відносини як об'єкт кримінально — правової охорони являють собою певні зв'язки між людьми (суб'єктами відносин), що утворюються в процесі їх сумісної матеріальної і духовної діяльності на підставі певного засобу виробництва. Тому в суспільних відносинах прийнято виділяти такі складові елементи: 1) предмет відносин — ті блага, з приводу яких існують відносини; 2) суб'єкти відносин — ті особи, між якими складаються певні зв'язки; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин.⁵

Характеризуючи суспільні відносини, певно, слід звернути увагу також на їх двоєдину сутність — соціально — економічну і правову.⁶ З одного боку, суспільні відносини — це реально існуюче явище, зумовлене ходом соціально — економічного розвитку суспільства; з іншого — це урегульовані правом відносини, які виступають у вигляді певних правовідносин. Кримінальний закон охороняє лише ті відносини, котрі

так чи інакше урегульовані правом; та й сам злочин являє собою різновид правопорушення, і тому за допомогою кримінального закону здійснюється охорона існуючих суспільних відносин і захист прав суб'єктів суспільних відносин (фізичних осіб, юридичних осіб, держави) у випадку їх порушення.

Таким чином, загальним об'єктом злочинів (у тому числі і тероризму) виступає сукупність суспільних відносин, які охороняються кримінальним правом і юридичним проявом яких виступає вся сукупність існуючих у суспільстві прав і обов'язків їх суб'єктів, урегульована відповідними нормативними актами.

Під родовим об'єктом як частини загального об'єкта розуміється об'єкт, яким охоплюється певне коло тождних або однорідних за своєю соціально-політичною і економічною сутністю суспільних відносин, юридичним виявом котрих є сукупність прав і обов'язків, існуючих на підставі нормативних актів, які регулюють відповідну сферу суспільних відносин, котра охороняється з огляду на це єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм.⁷

Так, родовим об'єктом злочинів проти власності виступає сукупність суспільних відносин у сфері власності. Юридичним вираженням цих відносин слугує сукупність прав і обов'язків власників, які виникають на підставі законодавчо закріпленого права власності, котре надає всім власникам рівні умови в набутті та захисті цих прав; або ж щодо злочинів проти особистості родовим об'єктом є відносини з приводу охорони життя, здоров'я, волі, честі та гідності людей, юридичним вираженням яких виступає правовий статус особистості, установлений у відповідних законоположеннях внутрідержавного і міжнародного порядку.

Безпосередній об'єкт — це частина родового і загального об'єкта, під яким розуміються конкретні суспільні відносини, котрі поставлено під охорону кримінального закону і котрим завдається чи може завдатися шкода злочином. Із цього визначення на-

самперед впливає, що безпосереднім об'єктом, так само як загальним і родовим, можуть бути визнані лише суспільні відносини, а не будь-які блага і цінності.⁸ Юридичним вираженням цих відносин виступають суб'єктивні права конкретних суб'єктів суспільних відносин.

Так, безпосереднім об'єктом злочинів проти власності — конкретні відносини власності, котрим завдається чи може бути завдано шкоди злочинним посяганням. Юридичним вираженням цих відносин є суб'єктивні права на володіння, користування і розпорядження майном, які належать конкретним суб'єктам права власності (фізичних осіб, юридичних осіб, держави). У злочинах проти особистості безпосереднім об'єктом виступають відносини з охорони життя, здоров'я, волі, честі та гідності конкретної людини, юридичним вираженням яких можна розглядати суб'єктивні права кожної людини на життя, недоторканність особистості і особисту гідність.

У складному суспільному житті злочин звичайно завдає шкоди не одній категорії суспільних відносин, а кільком відразу; і залежно від того, якій із них, на думку законодавця, безпосередньо завдається найбільше шкоди, встановлюються ознаки основного об'єкта злочину.

Саме з ознаками основного безпосереднього об'єкта як частини родового визначається родовий об'єкт і вирішується питання, до якої глави Особливої частини Кримінального кодексу слід помістити склад злочину. Так, за ознаками основного об'єкта розрізняються злочини проти особистості, проти власності, проти громадського порядку, суспільної безпеки і здоров'я населення.

У ряді випадків конструкція кримінально — правової норми містить ознаки відразу двох безпосередніх об'єктів — основного і додаткового. Додатковий безпосередній об'єкт являє собою ті суспільні відносини, яким злочинним посяганням завдається шкода поряд з основним, і це враховано законодавцем у

складному двооб'єктному складі. Цей об'єкт зазнає також збитків, оскільки визначає з основним об'єктом сутність злочину.⁹

Додатковий об'єкт, у свою чергу, підрозділяється на обов'язковий (необхідний) і факультативний.¹⁰

В одних випадках додатковий об'єкт має таке саме обов'язкове значення для даного складу, як і основний, і його відсутність означає відсутність цього складу злочину в цілому. Як класичний приклад складу з ознаками двох обов'язкових об'єктів (основного і додаткового) звичайно наводять склад розбою. Подібна двооб'єктність характерна і для всіх складів злочинів, в яких терористична спрямованість діяння виражена в їх обов'язкових ознаках і які віднесені до першої групи пропонованої класифікації. Тут теж основний об'єкт не розглядається без зв'язку з додатковим. Так, склад захоплення заложників буде мати місце, якщо захоплення чи тримання особи як заложника пов'язане із спонуканням інших осіб (фізичних чи юридичних) вчинити чи утриматися від учинення якихось дій (ст.123¹), а склад погрози вбивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна шляхом підпалу щодо службової особи чи громадського працівника можливий лише тоді, коли погроза застосована з метою припинити службу чи громадську діяльність або змінити її характер в інтересах того, хто погрожує (ч.1 ст.190).

Додатковий факультативний об'єкт, на відміну від додаткового обов'язкового, не має такого істотного значення для кваліфікації скоєного за нормою права, яка передбачила його ознаки. При кваліфікації діяння за даною статтею закону він може бути, а може і не бути присутнім (наприклад, вимагательство, поєднане з насильством, небезпечним для життя і здоров'я, або таке, що заподіяло значні збитки, чи потягло інші тяжкі наслідки).

Тероризм, будучи спеціальним видом злочинів терористичної спрямованості, своєю конструкцією складу, мабуть, не повинен якимось відрізнитися структурно від

тих складів, у котрих терористична спрямованість діяння виражена в їх обов'язкових ознаках. Тому цілком логічною була б така конструкція цього складу, яка містить ознаки двох обов'язкових об'єктів (основного і додаткового), де основним об'єктом виступають відносини, на заподіяння шкоди котрим безпосередньо спрямоване злочинне діяння, а додатковим — ті відносини, шляхом прямого чи побічного впливу на котрі (шляхом посягання на перші) винні особи досягають чи намагаються досягти своєї головної мети і задоволення інтересів.

Зважаючи на це не зовсім вдалою уявляється конструкція складу тероризму, яка міститься в ст.205 КК Російської Федерації, де власне терористична спрямованість такого діяння, як тероризм, сформульована не як обов'язкова, а як факультативна ознака. Диспозиція ст. 205 КК РФ виголошує: "Тероризм, тобто вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створюють небезпеку загибелі людей, заподіяння значної майнової шкоди або настання інших суспільно — небезпечних наслідків, якщо ці дії вчинені з метою порушення суспільної безпеки, залякування населення або чинення впливу на прийняття рішень органами влади, а також погроза вчинення зазначених дій з тією ж метою".

Власне терористична спрямованість діяння у даному складі виражена лише з метою "чинення впливу на прийняття рішень органами влади", але для наявності складу тероризму присутність цієї ознаки тут не має обов'язкового значення, оскільки як тероризм можуть кваліфікуватися дії, і не пов'язані з якою — небудь спонукою прийняти рішення чи відмовитися від нього, а такі, що переслідують іншу мету. Але ці зазначені у ст. 205 КК РФ "інші цілі" не характеризують діяння як тероризування, і більше того, навряд чи можуть взагалі розглядатися як його цілі.

Зокрема, невдалою, мабуть, є вказівка в ст. 205 КК РФ на "порушення суспільної безпеки" як на мету тероризму. Адже ст. 205 КК РФ розміщена в главі 24 "Злочини проти суспільної безпеки", тому не викликає

сумнівів, що саме відносини, спрямовані на створення суспільної безпеки, є родовим об'єктом усіх злочинів, склади яких передбачені цією главою. Вказівка ж у статті на те, що об'єкт злочину є ще і метою, по-перше, ніякого додаткового змістового навантаження не має, а, по-друге, є типовою тавтологією; тобто якщо б диспозицію статті про відповідальність за вбивство сформулювати приблизно так: "умисне вбивство з метою позбавлення життя", а про відповідальність за розкрадання — "таємне викрадення чужого майна з метою посягання на власність".

Суспільну безпеку, певно, слід розглядати не як цільову спрямованість, а як основний об'єкт тероризму.

У широкому розумінні суспільну безпеку можна визначити як досягнутий завдяки певній системі заходів стан суспільних відносин, котрий "попереджує загрозу заподіяння їм шкоди і забезпечує тим самим їх нормальне функціонування".¹¹

Визначення поняття суспільної безпеки у вузькому значенні слова вперше запропоновано В.П. Тихим таким чином: "... суспільна безпека у вузькому значенні слова як об'єкт злочинів являє собою певну систему ... суспільних відносин, які забезпечують відвернення і усунення загальної небезпеки насильницького заподіяння шкоди інтересам, що охороняються правом, у цілому, гарантуючи тим самим їх стійкість і надійність".¹²

На відміну від злочинів проти життя, власності, які посягають на конкретну особу та її інтереси, злочини проти суспільної безпеки "ставлять у небезпечність життя, здоров'я, права і законні інтереси невизначено широкого кола осіб".¹³ "Злочини проти суспільної безпеки, — зауважує В.П. Тихий, — створюють стан загальної небезпеки, загрозу насильницького заподіяння шкоди інтересам, які охороняються правом ... Вони породжують психологічну атмосферу пригніченості, напруженості, непевності в надійному захисті інтересів, що охороняються правом, громадського неспокою, порушують безпечний перебіг життя громадян і ... організацій, підприємств, установ".¹⁴ Таким чином, ство-

рення обстановки пригніченості, страху, залякування притаманне багатьом злочинам проти суспільної безпеки, тому виділення за мету тероризму "залякування населення" навряд чи допомагає відмежуванню його від інших злочинів проти суспільної безпеки.

Залякування населення, як і взагалі всяке залякування в злочинах терористичної спрямованості, виступає не самоціллю, а засобом досягнення мети, за допомогою якого здійснюються схилення відповідних осіб до вигідних для винного поведінки чи рішення. Безцільне, немотивоване залякування заради його самого більшою мірою свідчить про те, що тут присутній не терористичний акт, а якийсь інший злочин (хуліганство, злочин проти особистості тощо), оскільки терористичний акт здійснюється не заради його самого, а заради досягнення за допомогою його вчинення якихось стратегічних цілей.

Таке широке формулювання цілей тероризму в ст. 205 КК РФ призведе, треба думати, до його розширювального тлумачення, а відповідно і до додаткових труднощів при кваліфікації діянь та відмежування складу тероризму від суміжних складів.

У той же час у розглядуваному складі істотно звужена сфера власне терористичної спрямованості діяння і обмежена лише випадками чинення впливу на прийняття рішення органами влади. Однак тероризм часто пов'язаний і з вимогами не тільки до органів влади, але й до міжнародних організацій, юридичних осіб, представників громадських організацій, посадових осіб.

Тероризм — багатооб'єктний злочин. Він посягає на суспільну безпеку, нормальне функціонування органів, підприємств, установ, організацій, а також життя, здоров'я громадян, права власників майна. Тому важливо сформулювати в законі його ознаки таким чином, щоб склад тероризму не вступав у протиріччя з іншими складами і не змушував у правозастосовчій практиці постійно кваліфікувати діяння, які підпадають під його ознаки, за сукупністю з іншими злочинами.

Одним із перших етапів у цьому напрямку, очевидно, має бути певне "ускладнення" ознак об'єкта тероризму і формулювання його як складного складу з ознаками двох обов'язкових об'єктів (основного та додаткового) і додаткових факультативних.

Основним безпосереднім об'єктом тероризму будуть виступати суспільні відносини, які забезпечують відвернення та усунення загальної небезпеки насильницького заподіяння шкоди інтересам, що охороняються правом, невизначеній кількості конкретних учасників цих відносин.

Додатковим обов'язковим об'єктом, очевидно, мають бути ті відносини, котрі забезпечують нормальне функціонування органів влади та інших органів, організацій, підприємств, установ, об'єднань, соціальних груп тощо. Учасники цих відносин, власне, і можуть бути адресатом погроз і вимог винних осіб, прямого чи побічного примушування. Погрози і вимоги терористів можуть безпосередньо звертатися і не до організацій чи органів, а до приватних осіб; але якщо при цьому органи влади чи інші організації змушені виступати як посередники, то в даному випадку також завдається шкода їх нормальному функціонуванню і здійснюється щодо них пряме чи побічне примушування. Своїм застрашливим впливом тероризм може бути звернутим і в цілому до населення міст, адміністративних районів з метою прямого чи побічного примушування до якихось дій, вироблення рішення чи утримання від таких. Тут можуть зачіпатися відносини з нормального здійснення виборчих прав, економічної діяльності, політичних акцій тощо.

Додатковими факультативними об'єктами тероризму можуть бути відносини, які забезпечують охорону життя, здоров'я, власності та ін.

До об'єктивної сторони тероризму слід віднести, у першу чергу, вчинення дій чи погрозу їх вчинити, які призводять до порушення суспільної безпеки, виникнення небезпеки загибелі людей та інших суспільно — небезпечних наслідків.

Акти тероризму можуть бути вчинені різними способами: насильством над особистістю чи групою осіб, знищенням чи пошкодженням майна шляхом підпалу, вибуху, затоплення, аварії, використання механізмів, електроструму тощо, завданням зазначених та інших тяжких наслідків або погрозою заподіяти такі за допомогою хімічних, біологічних, електромагнітних, радіоактивних засобів, а також психологічного, медичного чи екологічного втручання. Тому виділяти в диспозиції статті про тероризм якісь окремі способи його вчинення (вибух, підпал), як це зроблено у ст. 205 КК РФ, не викликається необхідністю, оскільки спосіб вчинення злочину доречно виділяти лише тоді, коли це дає змогу відмежувати один склад злочину від іншого або передбачити кваліфікуючу ознаку складу. У складі тероризму приблизний перелік способів його вчинення (вибух, підпал тощо) так само не потрібен, як він не потрібен, наприклад, у складі вбивства без обтяжуючих обставин чи в складах, які містять ознаки заподіяння тілесних ушкоджень. У даному випадку, описуючи діяння, бажано користуватися більш узагальнюючими поняттями.

Об'єктивна сторона тероризму охоплює не всі загальнонебезпечні дії, а лише ті, котрі скоюються відкрито, демонстративно і пов'язані зі створенням побічного впливу на населення, соціальні групи, державні органи, юридичних осіб тощо. Тобто до об'єктивної сторони тероризму має входити і примушування через створення обстановки страху до якогось рішення або відмови від нього. Цей примус (вплив) може бути прямим (висунення конкретних вимог до конкретних адресатів) і побічним (створення умов, які б сприяли досягненню основних цілей винних).

Через особливу небезпечність цього злочину він має вважатися закінченим з моменту вчинення дій, які посягають на суспільну безпеку, або з моменту виникнення загрози їх учинення. На кваліфікацію скоєного не повинен впливати той факт, чи була фактично створена обстановка страху і чи досягли своєї мети

терористи. Як зауважив В.П. Тихий, "злочини проти суспільної безпеки визнаються закінченими уже з моменту створення загальної небезпечності і визначені в диспозиції закону в більшості випадків як злочини з формальним і нерідко з усіченим складом".¹⁵ Тому за конструкцією об'єктивної сторони тероризм буде злочином із формальним складом.

Об'єктивна сторона тероризму тісно пов'язана з його суб'єктивною стороною. Цей зв'язок існує при вчиненні будь-якого злочину, оскільки "суб'єктивна сторона породжує, направляє і регулює об'єктивну сторону злочину". "Майбутня об'єктивна сторона злочину, — відзначає В.М.Кудрявцев, — в ідеальній формі складається у свідомості особи і надалі в тій чи іншій формі здійснюється. Вибір злочинцем об'єкта посягання, часу, місця вчинення злочину і засобів досягнення злочинної мети визначає і об'єктивну сторону його поведінки. Об'єктивна сторона є практичним здійсненням злочинних намірів суб'єкта. Особливо наочно це виявляється в тих умисних злочинах, котрі скоюються за попередньо накресленим планом".¹⁷ Таким особливо наочним умисним злочином і є тероризм.

Із суб'єктивної сторони тероризм може здійснюватися тільки з прямим умислом. Особа має усвідомлювати, що вчинює описані в законі дії та створює ними загрозу і бажає їх скоєння.¹⁸ Із суб'єктивної сторони особа також бажає, щоб її дії стали відомими невизначено широкому колу осіб, бажає породити стан страху на рівні соціально-психологічного фактору, використовуючи який, бажає висунути вимоги і домогтися їх задоволення або змусити адресат погроз і спонукання до вигідної для винного поведінки. Особа також усвідомлює, що посягаючи на одні суспільні відносини, вона цим посяганням впливає на інші суспільні відносини, завдає або може завдати шкоди тим та іншим і прагне цього.

Щодо заподіяння шкоди факультативним об'єктам (життя, здоров'я, власність), форма вини при вчиненні тероризму може бути як умисною, так і необережною.

Згідно ч. 3 ст. 205 КК РФ такі наслідки актів тероризму, як смерть людини, чи інші тяжкі наслідки, передбачені як кваліфікуючі ознаки, породжені необережною формою вини. Думається, таке положення нівряд чи виправдане, бо при тероризмі такого роду наслідки звичайно настають не в результаті необережної форми вини, а як наслідок побічного умислу. Кваліфікувати ж умисне заподіяння шкоди факультативним об'єктам за іншими статтями КК за сукупністю з тероризмом — означає штучно створювати ідеальну сукупність за наявності органічно єдиного складного злочину. При такому підході будь-який наслідок, що виник в момент акту тероризму в результаті умисної форми вини, буде вимагати кваліфікації діяння за сукупністю з відповідними статтями про злочини проти особистості, власності тощо. Але тоді мимовільно виникає сумнів, висловлений А.В.Наумовим ще в грудні 1994 року в дискусії з проблем тероризму, стосовно потреби тероризму як самостійного складу.¹⁹ Якщо тероризм як самостійний склад злочину практично не може існувати без сукупності з іншими складами, то в чому ж тоді полягає його потреба? Чи не краще передбачити вчинення злочину з терористичною спрямованістю як обтяжуючу вину обставину в Загальній частині Кримінального кодексу? Проте, у дійсності тероризм не такий уже "беззубий", яким його подано у ст.205 КК РФ, з конструкції котрої виходить, що власне тероризм виражається лише в погрозах і небезпеці настання наслідків, а самі наслідки перебувають за рамками складу тероризму, якщо вони виникли не в результаті необережності. У реальному житті тероризм частіше всього пов'язаний з учиненням загальнонебезпечних дій, які неминуче ведуть до загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків. Та врахувати таке становище, мабуть, треба не шляхом кваліфікації єдиних дій за сукупністю статей, а шляхом приведення санкцій, які передбачають покарання за подібні складні злочини, у відповідність до тяжкості скоєного.

Як мету тероризму, певно, слід указати лише примушення зацікавлених осіб (фізичних, юридичних, держави) до прийняття якогось рішення чи відмови від нього.

Наявність у складі тероризму ознак таких цілей, як порушення суспільної безпеки чи залякування населення, котрі мають самостійне, крім мети примушення, значення, призведе до додаткових труднощів при кваліфікації скоєного, а інколи і неможливості розмежування, наприклад, тероризму від хуліганських дій, пов'язаних з очевидним для винного порушенням суспільної безпеки (зокрема, такими, як вчинення на ґрунті хуліганських мотивів убивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб, або вчинення з хуліганських мотивів підпалів, вибухів та інших загальнонебезпечних дій, що потягли знищення чи пошкодження майна, гибель людей чи інші тяжкі наслідки).

Відмічені недоліки конструкції складу тероризму, передбаченого ст.205 КК РФ, наводять на думку, що навряд чи диспозиція цієї статті може слугувати певним еталоном при розробці складу тероризму, який належить увести в КК України. Українським законодавцем, як видно, вже відпрацьована своя система побудови подібних складів, котра апробована при розробці таких найближчих до тероризму складів злочинів терористичної спрямованості, як захоплення заложників (ст.123¹ КК) і погроза вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів (ч.1 ст.228⁴ КК). Вони являють собою досить струнку концептуальну модель, яка відповідає в цілому і міжнародним стандартам. Передбачені зазначеними складами діяння багато в чому схожі з актами тероризму і разом з ними складають поняття тероризму в широкому значенні цього слова. Думається, що і формулювання власне тероризму (тероризму у вузькому значенні) за своєю конструкцією не повинно відрізнятися від конструкції споріднених складів злочинів, котрі можна прийняти як основу при розробці складу тероризму.

З огляду на викладене пропонується для обговорювання такий варіант складу тероризму:

(1) Тероризм, тобто вчинення чи погроза вчиненням загальнонебезпечних дій, які можуть спричинити загибель людей або інші тяжкі наслідки і спрямовані на залякування населення чи соціальних груп, з метою примушення держави, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи чи групи осіб до прийняття якогось рішення чи відмови від нього, —

карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років.

(2) Ті ж самі дії, вчинені повторно або організованою групою осіб, —

караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років.

(3) Діяння, передбачені частинами 1 і 2 даної статті, якщо вони потягли загибель людей чи інші тяжкі наслідки, —

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

(4) Особа, яка брала участь у підготовці акту тероризму, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона своєчасним попередженням органів влади або іншим способом сприяла запобіганню акту тероризму і якщо дії цієї особи не містять іншого складу злочину.

У запропонованому варіанті відображено сутність тероризму як злочину терористичної спрямованості і схожість конструкції його складу з однотипними складами (ст. 123¹ і ч. 1 ст. 228⁴ КК), які містять ознаки діяння, котрі, по суті, являють собою різновиди тероризму, проте від власне тероризму їх відрізняє викладене далі:

Захоплення заручників виражається в активних насильницьких діях, безпосередньо спрямованих проти конкретної особи чи групи осіб, вибраних винним довільно. Це відрізняє захоплення заручників, з одного боку, від викрадення людини, при вчиненні якого насильство спрямоване проти конкретно обраної особи; а з іншого — від власне тероризму, при вчиненні

якого насильницькі дії створюють небезпеку для невизначеного кола осіб. Далі, на відміну від актів тероризму захоплення заручників не створює загальної небезпеки, а лише небезпеку для конкретної особи чи конкретної групи осіб. Крім того, захоплення заручників виражається лише в діях, тоді як тероризм можливий і шляхом погроз якими — небудь загально-небезпечними діями.

Найбільше близький до власне тероризму склад погрози вчинити розкрадання радіоактивних матеріалів (ч. 1 ст. 228⁴ КК). Відмінність тут можна провести лише за тією ознакою, що при вчиненні тероризму погрози виражаються відкрито, демонстративно, з наміром створити обстановку неспокою, незахищеності та страху на рівні соціально — психологічного фактора, тоді як погроза вчинити розкрадання радіоактивних матеріалів може бути виражена як відкрито, так і без претензії на розголос — шляхом конфіденційного повідомлення інформації конкретній особі або обмеженому колу осіб.

Суб'єктом тероризму так само, як і злочинів, передбачених ст. 123¹ і ч.1 ст. 228⁴ КК, може бути громадянин України, іноземний громадянин або особа без громадянства, які досягли загального віку кримінальної відповідальності, тобто 16 років.

За зовнішніми ознаками тероризм може мати спільні риси з умисним убивством, вчиненим способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. "е" ст. 93 КК). Даний вид умисного вбивства має місце тоді, коли для позбавлення життя потерпілого винний вибирає такий спосіб, який створює реальну небезпеку для життя інших осіб.²⁰ У п. 14 постанови № 1 Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року "Про судову практику по справах про злочини проти життя і здоров'я людини", зокрема, пояснюється: "За п. "е" ст. 93 КК України підлягає кваліфікації умисне вбивство як вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, коли винний, здійснюючи умисел позбавити життя конкретної особи, усвідомлював, що застосовує такий спосіб убивства, який створює небезпеку для життя не тільки однієї

людини. При цьому небезпека для життя інших осіб має бути реальною".²¹

Реальна небезпека для життя багатьох осіб створюється і при акті тероризму, котрий як структурний елемент може включати в себе і вчинення дій, що ведуть до гибелі людей в результаті загальнонебезпечного способу насильницького акту. Однак при тероризмі позбавлення життя однієї чи кількох людей яким би то не було способом не визначає цільової спрямованості діянь винного, тоді як при умисному вбивстві загальнонебезпечним способом позбавлення життя потерпілого є той основний результат, до якого прагнув винний, вибравши такий небезпечний спосіб вчинення вбивства. "Посягання на життя іншої людини, — зауважує І.І.Карпець, — навіть за допомогою спеціально виготовлених вибухових пристроїв (міни, бомби), вчинене на ґрунті помсти чи інших особистих взаємовідносин, не створює складу терористичного акту і кваліфікується за відповідними статтями, які передбачають відповідальність за злочини проти особистості (убивство, замах на вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень тощо)".²²

Якщо вчинення вбивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб, супроводжувалось знищенням чи пошкодженням майна, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених п. "е" ст. 93 і ст. 89 або 145 КК.²³

Від акту тероризму слід відрізнити також вчинення загальнонебезпечних дій на ґрунті хуліганських мотивів. Основну відмінність тут можна вбачити за мотивацією та цілями злочинного посягання.

Хуліганський мотив полягає в намаганні винного відкрито протиставити себе, свою поведінку громадському порядку, суспільним інтересам, виказати свою зневагу до оточуючих, проявити цинізм, жорстокість, зухвалість, учинити буйство, безчинство, показати грубу силу або продемонструвати "п'яну відвагу" і таким чином познуватися над беззахисними, виявити свою "зверхність" над іншими громадя-

нами.²⁴ У цій частині хуліганський мотив значною мірою схожий з терористичною спрямованістю діяння, але на відміну від актів тероризму, для яких характерна мотиваційна ґрунтовність, конкретність, визначеність, хуліганським мотивам властива деяка легковажність, незначність. Розглядаючи специфіку хуліганського мотиву стосовно до умисного вбивства, В.І.Борисов і В.М.Куц зазначають: "Хуліганський мотив при умисному вбивстві, як правило, характеризується такими моментами: а) мотив з'являється швидко, несподівано (раптом, без підготовки, формується швидко) і реалізується протягом короткого проміжку часу; б) убивство являє собою неадекватну реакцію суб'єкта на поведінку потерпілого (незначність приводу до вбивства); в) у наявності легковажність мотиву і мети дії."²⁵

Легковажність мотивації зумовлює і неясність мети хуліганських дій, а це дає змогу дійти висновку щодо певного злиття мотиву і мети вчинення хуліганства. "Відсутність ясної усвідомленості мети у хулігана, — зауважує І.М.Даньшин, — злиття мети з мотивом зумовлює те, що мета хуліганських дій полягає в самому вчиненні цих дій."²⁶ На цю ж обставину звертає увагу і В.Т.Калмиков. "Мета хуліганства, — зазначає він, — полягає в демонстрації хуліганом своєї неповаги до суспільства і установленого в ньому правопорядку. Вона стає очевидною зразу ж після з'ясування умислу і мотиву хуліганства."²⁷

На відміну від цілей вчинення хуліганських дій, цільова спрямованість актів тероризму характеризується ясністю та визначеністю і слугує задоволенню усвідомлюваних потреб вищих.

Хуліганські дії, пов'язані з посяганням на життя однієї чи кількох людей загальнонебезпечним способом, кваліфікуються за п. "б" ст. 93 КК України та іншими відповідними пунктами цієї статті (п. "г", "е" тощо) і додатковій кваліфікації за ст. 206 КК не підлягають, якщо відсутні ознаки реальної сукупності злочинів.

Трохи інакше вирішується питання щодо кваліфікації хуліганських дій, пов'язаних з умисним знищенням чи пошкодженням майна, які вчинено за обставин, зазначених у ч.2 і 3 ст.89 і ч.2 ст.145 КК України, тобто шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом, що потягли людські жертви або інші тяжкі наслідки. При такій формі хуліганства відповідальність повинна настати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 чи 3 ст. 89 і ч. 2 ст. 206 або ч. 2 ст. 145 і ч. 2 ст. 206 КК.²⁸

За об'єктивними ознаками тероризм виявляє схожість з диверсією.

Об'єктивна сторона диверсії проявляється у трьох формах: 1) вчинення вибухів, підпалів чи інших загальнонебезпечних дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння шкоди їх здоров'ю, на зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення; 2) масове отруєння; 3) поширення епідемій, епізоотій, чи епіфітотій.

Ті ж дії можуть мати місце і при вчиненні акту тероризму. Однак, по – перше, об'єктивна сторона тероризму далеко не вичерпується подібними діями і включає в себе також погрозу такими та їх наслідками, створення небезпеки їх настання і, крім того, висунення на фоні обстановки страхання своїх вимог і амбіцій; по – друге, якщо при вчиненні диверсії дії винних спрямовані на масове знищення людей, нанесення тілесних ушкоджень чи заподіяння іншої шкоди, то при вчиненні тероризму дії спрямовані на залякування населення чи його частини, створення і підтримування обстановки страху; по – третє, диверсійні акти переслідують мету ослабити державу, тоді як акти тероризму мають за мету примусити до прийняття якогось рішення або відмови від нього; по – четвєрте, диверсант діє таємно, не афішуючи свої дії, тоді як терорист звичайно діє відкрито і демонстративно.

Такі якості, як відкритість і демонстративність, можуть бути характерними рисами не тільки терориз-

му, але і таких суспільно небезпечних діянь, як бандитизм і піратство. Основна відмінність тут проходить за такими ознаками,

Насильницькі дії при тероризмі пов'язані із впливом на третіх осіб з метою примусити їх до вигідної для винних поведінки, тоді як при бандитизмі та піратстві винні не розраховують на певну поведінку з чийогось боку, а досягають поставленої мети своїми силами та засобами безпосередньо в ході самих актів насильства.

З огляду на викладене уявляється неточною позиція О.В.Будницького, котрий у книзі "Історія тероризму в Росії" відніс до розряду тероризму дії групи грузинських бойовиків під керівництвом Й.В.Сталіна і Камо (С.А. Тер — Петросян), яка здійснювала в Тифлісі протягом 1907 — 1908 років збройні напади на інкасаторські карети, пошти, ломбарди з метою "експропріації" і поповнення каси більшовицької партії.²⁹ За всіма об'єктивними та суб'єктивними ознаками ці дії слід кваліфікувати як бандитизм або розбій, але не тероризм, оскільки тут мета майнового збагачення задовольнялась у ході самих насильницьких акцій без якихось "проміжних" дій, спрямованих на спонукання до вигідної поведінки. До того ж розголосу ці дії набували уже за фактом їх вчинення без особливого прагнення осіб, які їх вчинили, створили обстановку залякування, страху і використати її як фактор попереджувального впливу щодо населення чи властей.

Боротьба з піратством регулюється Женевською конвенцією про відкрите море (1958 р.). Конвенція зазначає, що піратськими можуть бути дії тільки приватновласницьких суден або літальних апаратів, і відкидає можливість так званого "державного піратства"; тому дії військових суден та літальних апаратів мають кваліфікуватися як акти агресії з боку держави, якій вони належать, і тягти за собою політичну та моральну відповідальність держав і кримінальну відповідальність безпосередніх виконавців.³⁰

Дії піратів на відміну від дій терористів спрямовані на задоволення їх інтересів безпосередньо в ході

насильницьких актів, метою котрих є захоплення людей, часто для продажу та експлуатації, захоплення вантажів і коштовностей для збагачення.³¹

Досліджуючи проблему піратства, І.І.Карпець ставить питання: чи правомірно вважати піратством бомбардування з повітря і обстріл? І далі дає таку відповідь: "Традиційне поняття піратства пов'язане із захопленням людей, захопленням майна тощо, тобто здобуванням вигоди. Чого досягає "пірат", коли обстрілює корабель або шляхом нальоту з повітря знищує корабель чи людей? Схожість з піратством лише в одному: дії чиняться у відкритому морі. На цьому схожість закінчується. За традицією такі дії називаються піратством. Проте, здається, у подібних випадках є підстави для іншої кваліфікації. Дії злочинців, які знищують корабель і людей, що на ньому перебувають, шляхом нальоту з повітря, скоріше схожі з діями терористів".³²

Погоджуючись з І.І.Карпцем у тому, що такі дії важко назвати піратством, водночас навряд чи можна зголоситися з тим, що вони схожі з діями терористів. Для терористів будь-які акти насильства мають особливе значення, терористи нічого не чинять "просто так", без наміру "обнародувати" свої дії і чинити психологічний тиск на громадськість або владні структури. Тому дії злочинців, які знищують корабель і людей, що на ньому перебувають, шляхом нальоту з повітря або іншим шляхом, котрі не переслідують ні мети здобування матеріальної чи іншої вигоди, ні мети примусити до прийняття якогось рішення, якщо вони вчинені не військовослужбовцями тієї чи іншої держави, а приватними особами, скоріш за все схожі з діями бандитів і мають кваліфікуватися як акти міжнародного бандитизму. Якщо ж вони вчинені військовослужбовцями тієї чи іншої держави, то підлягають кваліфікації як акти агресії.

У чинному КК України поки що відсутні норми, які передбачають відповідальність за піратство і агресію. Однак ці норми, як і багато інших, що устанавлюють кримінальну відповідальність за міжнародні злочини і

злочини міжнародного характеру (порушення законів і звичаїв війни, застосування зброї масового знищення, екоцид, геноцид тощо), докладно опрацьовані в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому робочою групою Кабінету Міністрів України. Тому якнайшвидше прийняття Верховною Радою України нового Кримінального кодексу зробить реальним задоволення нагальних потреб розвитку нашого суспільства, яке потребує ефективних кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю.

ПЕРЕЛІК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ І ПРИМІТОК

Вступ

¹ Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 38. Ст. 502.

² Змеевский А.В., Тарабрин В.Е. Терроризм. Нужны скоординированные усилия мирового сообщества //Международная жизнь. 1996. № 4. С. 14.

³ Див., наприклад: Ковалев Э.В., Малышев В.В. Террор: вдохновители и исполнители. Очерки о подрывной деятельности ЦРУ в Западной Европе. М., 1984; Они же. За кулисами террора. М., 1985; Эфиров С.А. Покушение на будущее. Логика и футурология "левого" экстремизма. М., 1984; История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях /Автор – составитель О.В.Будницкий. Ростов – на – Дону, 1996.

⁴ Раззаков Ф.И. Бандиты времен капитализма (Хроника российской преступности 1992 – 1995 гг.). М., 1996.

⁵ Змеевский А.В., Тарабрин В.Е. Зазнач. работа. С. 15.

Глава I

¹ Словарь иностранных слов. М., 1983. С. 494.

² Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 691.

³ Замковой В.И., Ильчиков М.З. Терроризм — глобальная проблема современности. М., 1996. С. 16.

⁴ Гришаев П.И. Репрессия в странах капитала. М., 1970. С. 24 – 25.

⁵ Див., наприклад: *Веселовский С.Б.* Исследования по истории опричнины. М., 1963; *Зимин А.А.* Опричнина Ивана Грозного. М., 1964; *Скрынников Р.Г.* Опричный террор. Л., 1969; Він же. Иван Грозный. М., 1983; Він же. Борис Годунов. М., 1983.

⁶ *Рогов В.А.* История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV – XVII вв. М., 1995. С. 41.

⁷ Там само. С. 42 – 43.

⁸ Там само. С. 22 – 28.

⁹ *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII в. "Смута". М., 1988. С. 161; Він же. Борис Годунов. М., 1983. С. 178 – 179; *Рогов В.А.* Зазнач. робота. С. 161 – 170.

¹⁰ *Рогов В.А.* Зазнач. робота. С. 168, 170.

¹¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. Т. 8. С. 126.

¹² Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917 – 1952 гг. /Под ред. проф. *И.Т.Голякова.* М., 1953. С. 34.

¹³ *Раззаков Ф.И.* Зазнач. робота. С. 36.

¹⁴ *Деларю Ж.* История гестапо /Пер. с фр. Ю.А.Немецаева и др. Смоленск, 1993. С. 32, 37, 38.

¹⁵ *Гришаев П.И.* Зазнач. робота. С. 16.

¹⁶ *Гришаев П.И., Чибиряев С.А.* Режим террора и беззакония: Законодательство и практика чилийской хунты. М., 1979. С. 4.

¹⁷ Там само. С. 169.

¹⁸ Докладно див.: *Герцштейн Р.Э.* Война, которую выиграл Гитлер /Пер. с англ. А.Л.Уткина, А.В.Бушуева, И.С.Сokolova; Под общ.ред. Г.Ю.Пернаевского. Смоленск, 1996.

¹⁹ *Герцен А.И.* Собр. соч. в 30 томах. М., 1959. Т. 16. С. 199.

²⁰ Там само. С. 277.

²¹ *Герцен А.И.* Собр.соч. в 30 томах. М., 1960. Т. 19. С. 69.

²² *Гришаев П.И.* Зазнач. робота. С. 59 – 60.

²³ Цитується за кн.: *Деларю Ж.* История гестапо. С. 150.

²⁴ Советский энциклопедический словарь. Изд. третье. М., 1985. С. 492.

²⁵ Словарь иностранных слов. М., 1983. С. 194.

²⁶ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. М., 1985. С. 215.

²⁷ *Рогов В.А.* Зазнач. робота. С. 78.

²⁸ Там само. С. 82.

²⁹ Там само. С. 163.

³⁰ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. С. 80.

- ³¹ Советский энциклопедический словарь. С. 238.
- ³² Детально див.: *Ромашкин П.С.* Преступления против мира и человечества. М., 1967. С.75–96.
- ³³ Советский энциклопедический словарь. С. 20; Словарь иностранных слов. С. 16; *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. С. 20.
- ³⁴ Словарь иностранных слов. С. 118; Советский энциклопедический словарь. С. 288; *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. С. 111.
- ³⁵ Советский энциклопедический словарь. С. 288.
- ³⁶ Словарь иностранных слов. С. 431; Советский энциклопедический словарь. С. 1117.
- ³⁷ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. С. 589.
- ³⁸ Юридический словарь. М., 1953. С. 574.
- ³⁹ Там само. С. 342.
- ⁴⁰ *Рогов В.А.* Зазнач. робота. С. 5.
- ⁴¹ *Герцен А.И.* Собр. соч. в 30 томах. М., 1959. Т. 16. С. 199.
- ⁴² *Раззаков Ф.И.* Зазнач. робота. С.36–37, 44.
- ⁴³ Див., напр.: *Троицкий Н.А.* "Народная воля" перед царским судом 1880–1891 гг. Саратов, 1971. С. 11; *Волк С.С.* Народная воля. 1879–1882. М.; Л., 1966. С. 55.
- ⁴⁴ Детально див.: *Троицкий Н.А.* Зазнач. робота. С. 164–199. (Крім опису судових процесів за справами цієї категорії автором упорядкована докладна таблиця, в якій зведено відомості щодо засуджених, призначених їм мір покарання, найменування судів, що виносили вироки, тощо.)
- ⁴⁵ *Рогов В.А.* Зазнач. робота. С. 25–26. У пресі оприлюднено і такі дані: у СРСР протягом 1917–1987 років у мирні часи було знищено 62 млн чоловік, у тому числі за період правління Сталіна — 42,6 млн чоловік // *Известия*. 30 жовтня 1987 р. №207).
- ⁴⁶ Утопический социализм в России: Хрестоматия / *А.И.Володин, Б.М.Шахматов*; Общ. ред. *А.И.Володина*. М., 1985. С. 507.
- ⁴⁷ Там само. С. 411.
- ⁴⁸ История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях / Автор – составитель *О.В.Будницкий*. Ростов – на – Дону, 1996. С. 153.
- ⁴⁹ *Волк С.С.* Зазнач. робота. С. 67.
- ⁵⁰ История терроризма в России... С. 91–93.
- ⁵¹ Там само. С. 107.
- ⁵² Там само. С. 156–157.

- ⁵³ Там само. С. 204.
- ⁵⁴ Карпец И.И. Преступления международного характера. М., 1979. С.69.
- ⁵⁵ История терроризма в России... С. 16.
- ⁵⁶ Там само. С.17—18.
- ⁵⁷ Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т.5. С. 7.
- ⁵⁸ Там само. С. 8.
- ⁵⁹ Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т. 7. С. 251.
- ⁶⁰ История терроризма в России... С. 17.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т. 11. С. 336—337.
- ⁶³ Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т. 49. С. 313.
- ⁶⁴ История терроризма в России... С. 17.
- ⁶⁵ Там само. С. 198.
- ⁶⁶ Сегов М.Г. Героический период революционного народничества. /Из истории политической борьбы/. М., 1966. С. 114.
- ⁶⁷ Утопический социализм в России: Хрестоматия. С. 330.
- ⁶⁸ История терроризма в России... С. 6.
- ⁶⁹ Там само. С. 380—424.
- ⁷⁰ Рудницкая Е.А. Русский бланкизм: Петр Ткачев. М., 1992. С. 145.
- ⁷¹ Див., например: Веселовский С.Б. Исследования по истории опричнины. С. 107,109—110; Зимин А.А. Опричнина Ивана Грозного. С. 120—122; Скрынников Р. Г. Иван Грозный, С. 96—97; Вн же. Переписка Грозного и Курбского. Л., 1973.
- ⁷² Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т. 49. С. 312.
- ⁷³ Эфиров С.А. Покушение на будущее. Логика и футурология "левого" экстремизма. М., 1984. С. 41.
- ⁷⁴ Карпец И.И. Зазнач. работа. С. 71.
- ⁷⁵ Эфиров С.А. Зазнач. работа. С. 42.
- ⁷⁶ Там само. С. 41.
- ⁷⁷ Там само. С. 126.
- ⁷⁸ Там само. С. 24.
- ⁷⁹ Там само. С. 7.
- ⁸⁰ "Круглый стол" журнала "Государство и право" на тему: "Терроризм: психологические корни и правовые оценки" //Государство и право. 1995. № 4. С. 27.
- ⁸¹ Там само. С. 28—29, 32—33, 34, 43—44.
- ⁸² Там само. С. 32.
- ⁸³ Там само. С. 25.
- ⁸⁴ История терроризма в России... С. 10.

⁸⁵ Там само. С. 116.

⁸⁶ Утопический социализм в России. Хрестоматия... С. 466.

⁸⁷ Там само. С. 509.

⁸⁸ Там само. С. 507.

⁸⁹ Див.: Государство и право. 1995. № 4. С. 20 – 43.

⁹⁰ Там само. С. 28.

Глава II

¹ Докладніше див.: *Трайнин А.Н.* Уголовная интервенция. М., 1935. С. 28 – 42; *Ромашкин П.С.* Преступления против мира и человечества. М., 1967, С. 173 – 174; *Галенская Л.Н.* Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. Л., 1978. С. 78 – 79; *Карпец И.И.* Преступления международного характера. М., 1979. С. 64 – 68; Він же. Международная преступность. М., 1988. С. 55 – 56.

² Цитується за кн.: *Трайнин А.Н.* Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон. М., 1969, С. 40 – 41.

³ Там само. С. 43 – 44.

⁴ Там само. С. 43 – 44.

⁵ Там само. С. 49.

⁶ Там само. С. 55 – 56.

⁷ Докладніше див.: *Трайнин А.Н.* Защита мира и уголовный закон. М., 1937. С. 179 – 189; *Ромашкин П.С.* Зазнач. робота. С. 171 – 172; *Блищенко И.П., Жданов Н.В.* Международно – правовая борьба с терроризмом // Правоведение. 1975. № 1. С. 88 – 89; *Галенская Л.Н.* Зазнач. робота. С. 79.

⁸ Див.: Государство и право. 1995. № 4. С. 43 – 44.

⁹ Див.: *Комиссаров В.* Захват заложников: происхождение нормы, вопросы совершенствования // Законность. 1995. № 3. С. 42 – 46.

¹⁰ Див.: Государство, и право. 1995. № 4. С. 36.

¹¹ *Змеевский А., Тарабрин В.* Терроризм. Нужны скоординированные усилия мирового сообщества // Международная жизнь. 1996. № 4. С. 15.

¹² Докладніше див.: *Тункин Г.И.* Вопросы теории международного права. М., 1962. С. 252 – 266.

¹³ Див.: *Трайнин А.Н.* Защита мира и уголовный закон. С. 190 – 214; *Тункин Г.И.* Зазнач. робота. С. 266 – 277.

- ¹⁴ Полторац А.Н. Нюрнбергский процесс (Основные правовые проблемы). М., 1966. С. 26.
- ¹⁵ Трайнин А.Н. Избранные произведения. С. 300 – 301.
- ¹⁶ Тункин Г.И. Зазнач. работа. С. 274.
- ¹⁷ Там само. С. 276.
- ¹⁸ Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. М., 1966. С. 36.
- ¹⁹ Там само. С. 29, 38 – 39.
- ²⁰ Там само. С. 26 – 38.
- ²¹ Там само. С. 29.
- ²² Тункин Г.И. Зазнач. работа. С. 276.
- ²³ Левин Д.Б. Проблема ответственности в науке международного права // Известия Академии наук СССР (отделение экономики и права). 1946. № 2. С. 105.
- ²⁴ Тункин Г.И. Зазнач. работа. С. 296.
- ²⁵ Там само. С. 297 – 298.
- ²⁶ Там само. С. 32.
- ²⁷ Галенская Л.Н. Международные преступления и международная ответственность // Правоведение. 1965. № 1. С. 170 – 171.
- ²⁸ Там само. С. 170.
- ²⁹ Цитується за кн.: Трайнин А.Н. Избранные произведения. С. 302 – 303.
- ³⁰ Там само. С. 303.
- ³¹ Тункин Г.И. Зазнач. работа. С. 276.
- ³² Докладніше див.: Ромашкин П.С. Зазнач. работа. С. 264 – 273.
- ³³ Докладніше див.: Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. С. 26 – 29.
- ³⁴ Полторац А.И. Зазнач. работа. С. 38 – 39.
- ³⁵ Блищенко И.П., Жданов Н.В. Зазнач. работа. С. 85 – 94; Ляхов Е.Г. Проблемы сотрудничества государств в борьбе с международным терроризмом. М., 1979. С. 47 – 49.
- ³⁶ Див.: Государство и право. 1995. № 4. С. 34.
- ³⁷ Мохончук С.М. Поняття та види тероризму // Вісник університету внутрішніх справ. 1997. №2.
- ³⁸ Див.: Трайнин А.Н. Избранные произведения. С. 291 – 292.
- ³⁹ Карпец И.И. Международная преступность. М., 1968. С. 101 – 102.
- ⁴⁰ Карпец И.И. Преступления международного характера. М., 1979. С. 48.
- ⁴¹ Там само. С. 86 – 87.

⁴² Блищенко И.П., Жганов Н.В. Знач. работа. С. 87.

⁴³ Раззаков Ф.И. Бандиты времен капитализма (Хроника российской преступности 1992 – 1995 гг.). М., 1996. С. 48.

⁴⁴ Эфиров С.А. Покушение на будущее. Логика и футурология "левого" экстремизма. М., 1984. С. 36.

⁴⁵ Ковалев Э.В., Малышев В.В. Террор: вдохновители и исполнители. Очерки о подрывной деятельности ЦРУ в Западной Европе. М., 1984. С. 10.

⁴⁶ Деларю Ж. История гестапо /Пер. с фр. Ю.А.Немешаева и др. Смоленск, 1993. С. 294.

Глава III

¹ Юридический словарь. М., 1953. С. 683 – 684.

² Див.: Уголовный Кодекс Украинской ССР. Официальный текст с изменениями на 10 октября 1954 года и с приложением постатейно систематизированных материалов. М., 1954.

³ Див.: Уголовный кодекс Украинской ССР: Науч. – практ. коммент. /Н.Ф.Антонов, М.И.Бажанов, Ф.Г.Бурчак и др. К., 1987. С. 259 – 263.

⁴ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 35. Ст. 511.

⁵ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Украины по уголовным делам /Сост. В.И.Тютюгин, А.И.Перепелица. Харьков, 1995. С. 371.

⁶ Словарь иностранных слов. М., 1983. с. 494; Советский энциклопедический словарь. М., 1985. С. 1319; Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 691.

⁷ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. М., 1960. С. 8.

⁸ Цитується за кн.: История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях /Автор – составитель О.В.Будницкий. Ростов – на – Дону, 1995. С. 32.

⁹ Герцен А.И. Собр.соч. в 30 томах. М., 1960. Т. 19. С. 58.

¹⁰ История терроризма в России... С. 155 – 157.

¹¹ Там само. С. 157.

¹² Докладніше див.: Там само. С. 64 – 88. Утопический социализм в России: Хрестоматия /А.И.Володин, Б.М.Шахматов; Общ.ред. А.И.Володина. М., 1985. С. 497 – 509.

¹³ Юридический словарь. М., 1953. С. 284.

¹⁴ Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. "Смута". М., 1988. С. 229.

¹⁵ Див.: Ковалев Э.В., Малышев В.В. За кулисами террора. М., 1985. С. 106 – 115.

¹⁶ Див.: Трайнин А.Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон. М., 1969. С. 40 – 41.

¹⁷ Див.: Сегов М.Г. Героический период революционного народничества (Из истории политической борьбы). М., 1966. С. 208; Утопический социализм в России. С. 525.

¹⁸ Див.: Волк С.С. Народная воля, 1879 – 1882. М.; Л., 1966. С. 102; Сегов М.Г. Знач. работа. С. 210.

¹⁹ Див.: Волк С.С. Знач. работа. С. 102 – 104; Сегов М.Г. Знач. работа. С. 223 – 225; История терроризма в России. С. 99.

²⁰ Див.: Волк С.С. Знач. работа. С. 115 – 129. История терроризма в России. С.115 – 140.

²¹ Див.: История терроризма в России. С. 250 – 294.

²² Там само. С. 43 – 62.

²³ Там само. С. 45, 59.

²⁴ Термін "кінець світу" (рос. "светопредставление") у релігійно – містичних поглядах означає кінець світу, гибель усього існуючого (Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С.610.)

²⁵ Див.: Государство и право. 1995. № 4. С. 33.

²⁶ Деларю Ж. История гестапо /Пер. с фр. Ю.А.Немешаева и др. Смоленск, 1993. С. 218.

²⁷ Так, беручи участь у дискусії з проблем тероризму, що відбувалася в роботі "Круглого стола" часопису "Держава і право", С.О.Ефіров охарактеризував тероризм як політично змотивовані дії, тому, на його думку, сферу власне тероризму слід називати політичним тероризмом. (Див.: "Государство и право". № 4. С.24.)

²⁸ Науково – практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 712.

²⁹ Очевидно, лише сподіванням на прийняття нового Кримінального Кодексу України можна пояснити ту обставину, що в чинному КК України не враховані внесені ще в 1992 році в Закон України "Про власність" зміни, згідно з якими термін "індивідуальна власність" було замінено ширшим поняттям "приватна власність", і глава V КК, як і раніше, називається "Злочини проти індивідуальної власності громадян". Відреагував на зміни в законодавстві про власність тільки Пленум Верховного Суду України своєю

постановою № 12 від 25 грудня 1992 року "Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності". Тому з метою найбільшої відповідності термінології чинного законодавства щодо власності при визначенні злочинів, спрямованих проти власності громадян (фізичних осіб), буде точнішим використання поняття "злочини проти приватної власності".

³⁰ Див.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть. М., 1996. С. 146.

³¹ *Сташис В.В., Бажанов М.И.* Личность — под охраной уголовного закона. Симферополь, 1996. С. 214

³² Там само. С. 214

³³ Науково — практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 357.

³⁴ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть. М., 1996. С. 60.

³⁵ *Зубкова В.И., Тяжкова И.М.* Ответственность за похищение человека по уголовному законодательству России. // Вестник Московского университета. Серия II, Право. 1996. № 2. С. 60.

³⁶ *Мартыненко Н.Э.* Похищение человека: уголовно — правовые и криминологические аспекты: Автореф. дис... канд. юрид. наук. М., 1994. С. 12, 13.

³⁷ *Зубкова В.И., Тяжкова И.М.* Знач. работа. С. 55. Див. також: *Комиссаров В.* Захват заложников: происхождение нормы, вопросы совершенствования // Законность. 1995. № 3. С. 45 — 46; Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть. М., 1996. С. 64, 249; Уголовный кодекс Российской Федерации: Постатейный комментарий. М., 1997. С. 450.

³⁸ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть. М., 1996. С. 64 — 65.

³⁹ Науково — практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 469 — 470.

⁴⁰ Там само. С. 492 — 493; *Перепелица А.И.* Уголовная ответственность за хозяйственные преступления в сфере предпринимательской деятельности и связанные с проявлением недобросовестной конкуренции и монополизма. Комментарий к действующему законодательству. Харьков, 1997. С. 27 — 32; 44 — 47.

⁴¹ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Украины по уголовным делам / Сост. *В.И.Тютюгин, А.И.Перепелица.* Харьков, 1995. С. 341

⁴² Там само. С. 340.

⁴³ Науково – практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 575.

⁴⁴ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Украины по уголовным делам /Сост. В.И.Тютюгин, А.И.Перепелица. С. 340.

⁴⁵ Науково – практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 267.

⁴⁶ Там само. С. 556.

⁴⁷ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Украины по уголовным делам /Сост. В.И.Тютюгин, А.И.Перепелица. С. 340.

⁴⁸ Карпец И.И. Преступления международного характера. М., 1979. С. 99.

⁴⁹ Відомості Верховної Ради України. 1993. № 12. Ст. 97.

⁵⁰ Государство и право. 1995. № 4. С. 33 – 34.

Глава IV

¹ Див.: Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков, 1988. С. 78.

² Див., наприклад: Пионтковский А.А. Учение о преступлении. М., 1961. С. 146.

³ Див.: Тацій В.Я. Зазнач. робота. С. 82; Він же. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. Харків, 1994. С. 62.

⁴ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник /М.І.Бажанов, Ю.В.Баулін, В.І.Борисов та ін.; За ред. професорів М.І.Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Тація. Харків, 1997. С.86.

⁵ Див.: Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск, 1992. С. 31; Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. С. 10.

⁶ Див.: Ємельянов В.П. Кваліфікація злочинів проти власності: Навч. посібник. Харків, 1996. С. 10, 28; Він же. Защита права собственности уголовным законодательством. Харьков, 1995. С. 24, 35.

⁷ Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України. С. 63.

⁸ Там само. С. 66; Кримінальне право України, Загальна частина: Підручник. С.87.

⁹ Див.: *Бажанов М.И.* Зазнач. робота. С. 32.

¹⁰ Уперше цю ідею виголосив І.М. Даньшин у 1965 році (Див.: *Даньшин І.* Об'єкт злочину хуліганства //Рад. право. 1965, № 1, С. 97 – 101; Він же. Хуліганство и меры по ликвидации его в СССР (конспект лекций). Харьков, 1965. С. 9 – 14); Він же. Ответственность за хулиганство по советскому уголовному праву. Харьков, 1971. С. 43 – 45; Він же. Уголовно – правовая охрана общественного порядка. Харьков, 1973. С. 148 – 149.

¹¹ *Тихий В.П.* Уголовно – правовая охрана общественной безопасности. Харьков, 1981. С. 23. Див. також: *Гришаев Я.И.* Преступления против порядка управления, общественной безопасности и общественного порядка. М., 1957. С. 57; *Матышевский П.С.* Ответственность за преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения. М., 1964. С. 8; *Тихий В.П.* Злочини проти суспільної (загальної) безпеки. Конспект лекцій. Харків, 1996. С. 3 – 4; *Навроцький В.О.* Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я. Лекції. Львів, 1997. С. 7 – 8.

¹² *Тихий В.П.* Уголовно – правовая охрана общественной безопасности. С. 25.

¹³ *Матышевский П.С.* Зазнач. робота. С. 9.

¹⁴ *Тихий В.П.* Зазнач. робота. С. 26.

¹⁵ Там само. С. 26 – 27.

¹⁶ *Кудрявцев В.Н.* Объективная сторона преступления. М., 1960. С. 12 – 13.

¹⁷ Там само. С. 14.

¹⁸ Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник /Отв.ред.проф. В.В.Здравомыслов. М., 1996. С. 249.

¹⁹ Див.: Государство и право. 1995. № 4. С. 33 – 34.

²⁰ Докладніше див.: *Сташис В.В., Бажанов М.И.* Личность — под охраной уголовного закона. Симферополь, 1996. С. 38 – 42; *Борисов В.И., Куц В.Н.* Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. Харьков, 1995. С. 19 – 20.

²¹ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Украины по уголовным делам /Сост. *В.И.Тютюгин, А.И.Перепелица.* Харьков, 1995. С. 387.

²² Карпец И.И. Преступления международного характера. М., 1979. С. 96.

²³ Науково – практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 267, 284, 406.

²⁴ Див.: Даньшин И.Н. Ответственность за хулиганство по советскому уголовному праву. С. 89; Борисов В.И., Куц В.Н. Зазнач. робота. С. 12; Сташис В.В., Бажанов И.И. Зазнач. робота. С. 26.

²⁵ Борисов В.И., Куц В.Н. Зазнач. робота. С. 13.

²⁶ Даньшин И.Н. Уголовно – правовая охрана общественного порядка. С. 163.

²⁷ Калмыков В.Т. Хулиганство и меры борьбы с ним. Минск, 1979. С. 28.

²⁸ Див.: Даньшин И.Н. Хулиганство и меры по ликвидации его в СССР (конспект лекций). С. 24; Він же. Ответственность за хулиганство по советскому уголовному праву. С. 117; Науково – практичний коментар Кримінального кодексу України. К., 1994. С. 620.

²⁹ Див.: История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях /Автор – составитель О.В.Будницкий. Ростов – на – Дону, 1996. С. 410 – 421.

³⁰ Див.: Карпец И.И. Преступления международного характера. С. 179 – 181.

³¹ Там само. С. 180.

³² Там само. С. 182.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Глава I. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "ТЕРОР" I "ТЕРОРИЗМ"	7
Глава II. ТЕРОРИЗМ ЯК МІЖНАРОДНА ПРОБЛЕМА	40
Глава III. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ.....	67
Глава IV. ПРОБЛЕМА РОЗРОБКИ ОЗНАК ТЕРОРИЗМУ ЯК САМОСТІЙНОГО СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ	126
ПЕРЕЛІК БІБЛЮГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ I ПРИМІТОК	147

Наукове видання

Серія "Бібліотека правової літератури"

ЄМЕЛЬЯНОВ
Вячеслав Павлович

ЗЛОЧИНИ
ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTI

Монографія

Редактор
А.Л.Алієва
Технічний редактор
Г.П.Александрова
Коректор
О.Л.Левкович
Виконавець комп'ютерної верстки
А.Г.Вережкін

Підписано до друку з оригіналу-макета 25.11.97.
Формат 84x108¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Балтіка.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 8,4. Облік.-вид. арк. 8,8.
Тираж 1000 прим. Вид. № 6. Зам. 77

"Рубікон".

Україна, 310166, Харків, вул. Бакуліна, 11.

Надруковано з оригіналу-макета
в АТ "Красноградська межрегіональна друкарня",
Україна, 313050, Харківська обл,
м. Красноград, вул. Полтавська, 62-а